

Vitás kérdések a dualizmuskorabeli magyar nacionalizmus történetében

Mint ahogy azt már a címadással is igyekeztem jelezni, a következő rövid előadás nem kívánja a magyar nacionalizmus történetének egy időszakát vázolni, hanem csak néhány olyan problémára hívna fel a figyelmet, melyekbe a korszak kutatója minduntalan belebotlik, s melyek — mint ahogy a történeti kutatómunkában annyszor — az eddigi történeti irodalom és az újabb anyagfeltárások összevetése nyomán sarjadzanak ki. — Ugyanakkor a cím azt is szeretné kifejezésre juttatni, hogy az előadás keretében túl kívánunk lépni az Osztrák-Magyar Monarchia fennállásának időhatárain, mivel úgy érezzük, hogy az 1867–1918 közötti nacionalizmus — és mindannak, ami ennek történetéhez tartozik — megértése, elhelyezése az új és legújabbkori magyar politikai gondolkodás történetében csakis e nagyobb kitekintéssel történhet.

A dualizmus-korabeli magyar nacionalizmust ugyanis egy hosszabb időintervallumon keresztül húzódó eszmerendszer egyik fejlődési szakaszának tekintjük, olyan szakasznak, melyben a magyar nacionalizmus — mint a gazdasági, társadalmi, kulturális elemeket magában hordozó nemzeti fejlődésre épülő eszmerendszer — olyan sajátos jegyeket vesz magára, melyeket azután későbbi történetében is megőriz. Ezek a jegyek — mint arra a későbbiekben többször utalni fogunk — a legszorosabb összefüggésben állnak a korabeli politikai-társadalmi kérdésekkel, s csak ez utóbbiakból érthetők, magyarázhatók meg.

Szintén ide kívánczok annak előrebocsátása is — noha ennek részletezésére ki nem térhetünk —, hogy a magyar nacionalizmus történeti útjában véleményünk szerint a következő nagy „feltöltődési” periódusokat állapíthatjuk meg: 1848/49 a magyar nacionalizmus első szembekerülése a Kárpát-medence más nacionalizmusaival; 1867, s ennek előtörténete, majd a kiegyezési konstrukció, melyben az önálló nemzeti állam megteremtése (minden nacionalizmus végső törekvése) nem valósult meg és ez, valamint a Monarchia

magyar felében élő más nemzeti fejlődések elleni fellépések újabb geller-irányú lökést adtak a magyar nacionalizmusnak; majd 1918–1920, a Monarchia s ezzel a „történeti Magyarország” felbomlása, minek következtében az „önálló nemzeti állam” megvalósult ugyan, de az ország területe mintegy $\frac{2}{3}$ -ának és a lakosság jelentős részének (köztük magyarajkúak) elvesztésével... Már ezen fordulópontok felsorakoztatása — melyhez kiegészítésként természetesen odakívánczok az 1945 utáni helyzet is — jelzi, hogy a magyar nemzeti fejlődés torz és a nyugateurópai nemzeteknél sokkal elnyújtottabb volta a tragikus, belső konfliktusok oly sokaságát hordozza magában, hogy annak ideológiája, a nacionalizmus is szinte szükségszerűen telítődött újból és újból negatív tulajdonságokkal, görcsös merevségekkel, melyek szerencsétlen megoldások sorozatát eredményezték az új és legújabbkori magyar történelemben...

Néhány histogramiai megjegyzés

A kérdés kutatásának első buktatója — mint a történelem annyi más kérdéséé — nem is annyira magának a kutatott kornak bonyolultságában, vagy a leírandó jelenségek feltárásának nehézségében, hanem a kutató korának, a „mának” viszonyaiban keresendő. Gondoljunk csak arra a fogalmi zűrzavarra, mely akár az utóbbi évek nemzetközi politikai — valamint a hazai szép- és tudományos irodalmi — termékeiben e tárgykörben uralkodnak, s melyek nem hagyják természetesen érintetlenül a kutatót sem. (Csak utalnék a „terület” és „nemzet” problematikájára és ennek különböző felfogására pl. az NDK és Vietnam, vagy Korea esetében, de közelebbi példaként említhetjük az „országhoz”, „nemzethez”, „nemzetiséghez” „néphez” tartozás tudatának annyszor összezavart és manipulált problémáját Közép-Kelet-Európa térségében is.)

De gondoljunk csak arra a politikai taktikára, amelyre a „nemzeti” és a „nacionalizmus” kérdésében a kelet-európai munkáspártok is kényszerültek az 1930-as

* Az előadás az ezévi debreceni egyháztörténeti szaktanfolyamon hangzott el.

JEGYZETEK

1. A német katolikusok lexikonában pl. nem volt cikk a nacionalizmusról, hanem csak utalás a „Vaterlandsliebe” című szóra, mint amely a kérdést tárgyalja. Lexikon für Theol. und Kirche, 2. kiad. 1935. — 2. Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. Bp. 1960. Pártmunkások könyvtára, XV. lap. — 3. Uo. 45. — 4. Andics E.: Bevezetés „A magyar nacionalizmus kialakulása és története” c. kötethez. Bp. 1964. V. lap. — 5. Uo. XII. lap. — 6. PEIL IX. (1869) 137. — 7. PEIL XIII. (1871) 341., 413., 481. — 8. Márkus J.: A liberális szellem a református egyházban. (A magyar református liberális teológia). Pápa, 1939. 95. — 9. PEIL XVIII. (1877) 1. és köv. — 10. Lelkészegyesület XXI. (1928) 39. sz. (szept. 29.) 296. — 11. Zoványi J.: Vallás és egyház, egyház és állam, állam és iskola. Egyetértés, 1910. karácsony. — 12. PEIL XI. (1869) 877. Márkus Jenő mutat majd rá, hogy mennyi túlzás van ebben az állításban. I. m. 95. — 13. „Zeitgemässe kirchlich-politische Andeutungen für Ungarn.” Emlékirat a császárhoz. Országos Levéltár — G. i. 4619/1849. sz. — 14. Magyarország története. Szerk. Molnár Erik stb. II. kötet, 1964. 220. — 14/a. Uo. — 15. Így volt ez máshol is. Polányi Imre alapos tanulmányban mutatta ki a szlovák szociáldemokrácia és támogatója, a cseh szociáldemokrácia nacionalizmusának és szeparatista törekvéseinek gyökereit. Különnnyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tud. Közleményeiből. Szeged, 1963. 213–235. — 16. Az első kettőt megszavazta református zsinatunk két elnöke is. Vö. Kónya I.: A magyarországi református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Bp. 1967. 189–192. — 17. Felsőházi Napló 1927. II. köt. 103. — 18. Theol. Szemle XII. (1936) 162. — 19. Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidók üldözése ellen. Bp. 1945. —

20. Andics E.: I. m. VI–VII. lap. — 21. Ravasz L.: A gyülekezeti ígírtetés elmélete. Pápa, 1915. 370. — 22. „Legyen világosság!” I. Bp. 1938. 352. Kónya Istvánnak a szerző más nyilatkozataival is könnyű volt cáfolni az itt élénk rózsaszínűre festett képet. I. m. 175. — 23. Eugen Lemberg: Nationalismus. Rowohlt 1964. I. 206. — 24. Horst Zillesen: Volk-Nation-Vaterland. Gütersloh, 1970. 148–149. — 25. Fr. Daab: Paul de Lagarde. Deutscher Glaube, deutsches Vaterland, deutsche Bildung. Jena, 1919. — 26. Lukácsy Imre: Hát az Isten nem áll-e bosszút? 1921. 3. — 27. H. Taine: Les origines de la France contemporaine. 1875–1893. — 28. Az Egyetemes Konvent Jegyzőkönyve, 1943. máj. 19. 2. sz. 5. — 29. Uo. 1944. máj. 4. 4., ill. 358–59. — 30. Im. VI. lap. — 31. Szeremlei S.: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon. Bp. 1874. 78–79. — 32. Uo. 82. — 33. A Budapesti Ref. Theol. Akadémia története 1855–1955. Bp. 1955. 105. Vö. PEIL 1906. 21. sz. 322. — 34. János Z.: Papi dolgozatok III. 240–253. X. 142. (1912) — 35. Debreceni Lelkészeti Társ. 1916. 275. — 36. Uo. 1917. 305. — 37. Varga Zoltán: A debreceni tudományegyetem története 1914–1944. Debrecen, 1967. 91. — 38. Uo. 100–101. — 39. Egyházunk és a szocializmus. Reformáció 1922. jan. 15. — 40. Uo. 237. 1. — 41. Uo. 240. 1. — 42. Uo. 432. 1. — 43. Uo. 436–437. 1. — 44. Kónya I.: I. m. 52–53. — 45. Uo. 48. — 46. Kovács J. I.: I. m. 263–264. — 47. Varga Z.: I. m. 107. — 48. Uo. 108. — 49. Ref. Közélet IV. évf. (1938) 4. sz. (dec.) 26. 1. — 50. Török István: Egyház és politika. Pápa, 1935. 14. — 51. Márkus Jenő: I. m. 116–117. — 52. Ifj. Czeglédy Sándor: A választott nép. Bp. 1940. 5. — 53. Uo. 103. — 54. Uo. 104. — 55. Uo. 116. — 56. Uo. 133. — 57. Uo. 56. — 58. János Z.: Papi dolgozatok III. 253. „Nemzetköziség és hazafiság”, II.

években a fasiszmus elleni harcban, s melynek során akaratlanul is szétvált az éppen a marxizmus által vallottan egységbe tartozó *nemzeti fejlődés*, mint társadalmi-politikai-kulturális folyamat összessége és *nacionalizmus*, mint ennek ideológiai vetülete. Úgy tűnt, hogy létezik egy „nemzeti” tudat (ebbe belevegyült minden, ami a Hitler ellenes táborban hasznosítható volt, különösen a nemzeti történelem „függetlenségi” elemei) és egy „nacionalizmus”, mely a bírálendő (azaz burzsoá) jegyeket hordozta magán. (Holott mint tudott a nacionalizmus, mint a 19. század „uralkodó eszmei áramlata” felszívta magába a nemzeti együvé tartozás már korábban is meglevő elemeit, s mind felfelé ívelő mind hanyatló periódusában ötvözve jelentkeznek ezek.) Mindehhez hozzájárult, hogy a fasiszmus leverése után nem következett be a fogalmak jelentéstartalmának felülvizsgálata, hanem a napi politika taktikájában használták fel a nemzeti hagyományokból éppen azt, amelyik bizonyos társadalmi-politikai célok historizálására megfelelőnek látszott... Így a nacionalizmus elvesztette valós értelmét, azt, ami, ui. történelmileg kialakult eszmerendszer, melynek, mint ideológiának a történeti fejlődésben adott funkciói vannak. S lett belőle pusztán a „burzsoá ideológia egyik formája”. Ugyanakkor egy sor eszmei elemet, mely a legszorosabban a nacionalizmus történetéhez kötődik, mint megkülönböztetett „haladó nemzeti hagyományt” igyekeztek beépíteni a ma tudatába. (Csak utalni szeretnék az éppen a dualizmus időszakában tevékenykedő, és nagy hatást kiváltó szélsőségesen nacionalista, a sovinizmusig is eljutó *Thaly Kálmán* történetírásának elismerésére az 1950-es években, melynek egyik alapja nyilván „Rákóczi íródeákjának” — ahogy *Thaly* magát nevezte — német-ellenes, „kuruc” — tegyük hozzá: álkuruc — szemlélete volt.)

De a későbbi kor politikája nemcsak itt szól bele választott témánk kutatásába. A hazai nacionalizmus-kutatásokat mindig is az kötötte gúzsba, hogy miután a magyar uralkodó osztályok koncepciója és politikája a Kárpát-medence népeinek egy nemzeti államban, magyar szupremácia alatt való tartós együttartására megbukott (1918), az újabb államalakulatok egy másik nacionalista osztály, vagy osztályok koncepciója alapján jöttek létre. Míg a korábbi — dualizmusbeli — magyar nacionalizmus egy olyan nemzeteszmet konstruált, s olyan hatalmi formát épített ki, amelyik a nem magyar ajkú népek, a Monarchia más nemzeti részére volt elfogadhatatlan, addig most az új államalakulatok léptek fel olyan politikával, immár az ő keretükbe jutott más nemzet-elemekkel, melyet korábban épp velük szembe gyakoroltak — talán még liberálisabban is — a magyar uralkodó osztályok. A történelmi Magyarország szétszakadása után a nemzeti problémák, a térség különböző — immár más-más államkeretbe szorított és azon belül szervezett — nacionalizmusainak fő kérdése az oly sokszor kihasznált és sokmindenre felhasználható „határkérdés”, az egymás rovására teendő „revízió” lett. Ilyen viszonyok között a nacionalizmus történetét kutatni a legkényesebb kérdések közé sorolódott, mert az egymással szemben álló új államalakulatok ideges érzékenységgel figyeltek a szomszéd államban folyó ilyen irányú kutatásokra, s azt azonnal nemzeti létük fenyegetésének fogták fel. (Mindezt megérthetjük, ha arra gondolunk, hogy 1919 után végeredményben a királyi Románián kívül teljesen új államokról volt szó, melyek — mint minden frissen szerveződő „nemzetállam” — történetileg is igyekeztek pillanatnyi helyzetüket visszahistorizálni.)

S mint ismeretes, a problémák nem szűntek meg 1945 után sem. Egyrészt az antifasiszta időszakból öröklött taktika (van olyan felfogás is történettudomá-

nyunkban, mely azt kifogásolja, hogy a baj az volt az ideológiai életben, hogy ezt csak taktikának tekintették) és az ennek nyomán kibontakozó zavar a nacionalizmus kérdésében továbbra is körülhatárolta a kutatások irányát, másrészt a most már baráti viszonyba került duna-medencében fekvő kelet-európai országok a nacionalizmus kérdésében továbbra is szuperérzékenységet mutattak. Így tehát akár a 19. századi, sőt, mint tudjuk középkori kimondottan tudományos kérdésfeltevések másnap már a nyílt politika színpadán kaptak szerepet. És ez az európai szemmértékkel kissé mulatságos érzékenység még ma sem szűnt meg...

Végül egy harmadik kérdéskörre is kell röviden utalnunk épp az első kettővel összefüggésben. Ugyanis a kelet-európai országokban a fasisztól való megszabadulásuk, felszabadításuk után a történettudományban a *napi politikához való erős kötődés* alakult ki (ennek az egész társadalmi berendezkedéshez kapcsolódására e helyütt nem térhetünk ki), s ez többek között oda is vezetett, hogy a történész az előbb említett politikailag érzékeny pontként számbajövő nacionalizmus kérdésében nem találta (vagy nem is találhatta?) meg a történettudomány ezen összetett kérdés-komplexumára a helyes választ. Ahelyett, hogy a történelemből igyekeztek volna politikai bölcsességet nyerni (márpedig a nacionalizmus kérdésében igencsak szükséges lett volna) a politikából vonták le a „történelmi tanulságokat”.

A monarchia felépítése és a térség nacionalizmus

Mint utaltunk rá, a kiegyezést követő időszakot, a dualista rendszer kiépülését a magyar nacionalizmus történetében az egyik „feltöltődési” szakasznak tekintjük.

1. Először kezdjük 1848/49 bukásával. A magyar nacionalizmus a 19. század első évtizedeiben egyike Közép-Kelet-Európa nacionalizmusainak, a térség kétségtelen legerősebb ilyen irányzata. A deformálódás ott kezdődik, amikor 1849-ben elbuknak a független nemzeti állam megteremtésére irányuló magyar törekvések. Bécs, mint ismeretes, a bukott szabadságharc után a magyar nemzeti mozgalom egésze iránt teljes értetlenséget tanúsít, s ez Magyarországon felfokozza az *osztrák-ellenes* hangulatot. S amíg a szabadságharc idején még császár (Habsburgok), osztrákok (Bécs) a magyar nemzetközi törekvésekben nem mosódtak teljesen egybe (gondoljunk csak arra a tényre, hogy 1848 tavaszán a bécsi megmozdulások idején erősen tartja magát olyan koncepció is, mely szerint a magyar nemzeti mozgalomnak a császárt Budapestre kell hoznia), addig 1849 után a magyar nacionalizmusban Habsburg és osztrák (mint egy másik nemzet) közé egyenlőségjel kerül, sőt a deformálódás legjobban azon látszik, hogy a középkori gondolatvilágra visszanyúló „jó király—gonosz tanácsadók, hivatalnokok” toposzként továbbélő gondolatreflexére alapulva a magyar nacionalizmus elsősorban osztrákellenes és nem Habsburg-ellenes lesz.

Mindehhez járult 1867, mely a történeti realitás volt, de amely a nemzeti állam megteremtése szempontjából mégiscsak félmegoldást jelentett. A magyar nacionalizmus így a történelem logikája szerint feltöltődik osztrák-ellenes, „függetlenségi” elemekkel, a magyar múltból azokat a korszakokat emelve a „nemzeti” magaslátára, melyek a mindenkori Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalommal voltak kapcsolatban. Sőt, ez a konstrukció vezetett a nemzeti kérdésben ahhoz, hogy a társadalmi programok is, melyek az 1867-es konstrukció szociális oldalát kezdték volna ki, minduntalan

nyakukba kellett hogy vegyék e függetlenségi gondolatrendszer nem egyszer már „nyűgnek” számító terhét.

2. Egy másik társadalmi tényező szintén a kiegyezésen túl, 1849-hez vezet bennünket vissza. A szabadságharc vezető ereje a *birtokos kis- és középnemesség* a bukás után kiszorítva a politikai funkciókból visszahúzódott a vármegyei, vidéki élet sáncai közé, minek következtében, most már elveszítve nagyratörő, és nem egyszer nagyralátó terveit a provincializmus mind több jegyét fedezheti fel rajta már a kortárs szemlélő. Ők azok, akik a forradalom és szabadságharc előtti köznemesség Európa felé tájékozódása helyett — mint ahogy egy korabeli történetírónk (*Pesthy Frigyes levele Ráth Károlyhoz*. Pest, 1865. II. 21. MTA Könyvtár Kézirattára) mondja — most már „a megyeház ablakából” szemlélik a világot; felfogásuk, gondolkodásmódjuk, de még öltözködésük, olvasmányuk is elmarad az ötvenes évek meginduló polgárosodása mögött. S mindezt az ő nem minden tragikusság nélküli helyzetével összefüggő tartást érzi „magyar”-nak. A vidéki köznemesség, majd ennek következő generációi, kik a közgondolkodás alakításában nem kis szerepet kapnak, a magyar nacionalizmus történetébe a *provincializmus* egy sorát hozzák, mely tulajdonságok eredetileg a szabadságharc bukása utáni visszaszorított helyzetben alakultak ki, mint a Bécs elleni nemzeti opposíció egyik viselkedési-formája.

3. A *nemzetiségi kérdés*, mint az 1867-es konstrukció fémegoldásainak később legélesebbé váló problémája szintén 1848–49-hez megy vissza. Mint ismert, a magyar politikai vezetés döntő többsége a forradalom alatti nagy perspektívák büvöletében nem vette elég komolyan a nemzetiségek követeléseit, s miközben Viktória angol királynővel tárgyalt, elszalasztotta a lehetőséget, hogy az ország területén mozgolódó más, még természetesen kialakulatlanabb nemzeti mozgalmakkal okos, a helyzetnek megfelelő reális kompromisszumot kössön. A magyarnál a fejlődés korábbi fázisában tartó (szerb, román, szlovák) nemzeti mozgalmak pedig már 1849 májusában nemzetiségi autonómiákat (Magyarország keretében) kérnek a lipótszentmiklósi, karlócai, balázsfalui gyűléseiken. Ekkor kerülnek egymással szembe (természetesen Bécs ügyes taktikájával), fegyverrel is a kárpát-medence nemzeti mozgalmait, s ez a konfliktus-sorozat már magában hordta a 19., sőt a 20. század átkos ellentéteit. A nacionalista magyar történetírás csak azt szokta hangsúlyozni, hogy a nemzetiségek azt kapták jutalmul (mivel Bécs mellett harcoltak), amit a magyarok büntetésül: nemzeti követeléseikből Bécs nem teljesített semmit. Azt azonban elfelejtették hozzátenni, hogy éppen azért nem, mert ezek már a korabeli Bécs szemében is ha kisebb súlyú, de mégis ugyanolyan nemzeti mozgalmaknak számítottak az összmonarchiai törekvések ellen, mint a sokkal erősebb, imént levert magyar.

Lényegében ez a politika érvényesült 1867-ben is. Az európai remények elvesztése, a német egységen belüli vezető szerep lehetőségének szertefoszlása után a Habsburg udvar rá volt kényszerítve a kiegyezésre a magyarokkal, s így teljesen ráhagyta a magyar politikai vezetőrétegre, miként rendezi viszonyát a térség más nemzeteivel. Ez utóbbiak követelése a „történeti országos népségek” (magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek) egyenjogú elismerése volt az állam területi épsége és politikai egysége mellett. A magyart, mint hivatalos nyelvet elismerték, de az országgyűlésen a tanácskozásban, előkészítésben minden nyelv használatának megengedését, s a törvények más nyelveken is történő kihirdetését kérték. (Ezen

egyedül a románok mentek túl, kik Erdély autonómiáját követelték.)

A magyar országgyűlésben csak hosszú vita után elfogadott 1868-as ún. nemzetiségi törvény azonban egy egészen más alapról rendezte a kérdést. Noha a törvény előkészítői a magyar politikai vezetőréteg legtürelmesebb képviselői voltak (a törvényjavaslat több jogot kívánt megadni a nemzetiségeknek, mint amit az országgyűlés végül elfogadott), a kor (s ez egész Európára értendő) liberális-nacionalista felfogásából indultak ki, mely az állami kereteket csakis nemzeti keretként volt képes felfogni, s mely elképzelhetetlennek tartotta egy nemzet-államon belül esetleg „nemzetiségi közjogi területek” megadását. (E tekintetben a Lajtán-túli tartományok berendezkedése volt csak eltérő, ahol az egyes részek a „die im Reichsrat vertretenen Länder” voltak.) A törvény nem ismeri el tehát a nemzetiségeket, mint „nemzetegyeniségeket”, viszont a liberalizmus szellemének megfelelően kimondja, hogy sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget nem tesz, s mint egyes állampolgárok a nemzetiségek is szabadon használhatják nyelvüket, fejleszthetik kultúrájukat.

Ez a nemzetiségeknek természetesen kevés volt, s hiába akadt a magyar politikai vezető rétegben néhány egyéniség, (Eötvös, Deák, majd Mocsáry Lajos), kik politikai bölcsességben messze meghaladták kortársaikat, a nemzetiségi törvény végrehajtása, gyakorlati alkalmazása a következő évtizedekben nemhogy a liberálisabb megoldások felé haladt volna tovább, hanem a mindennapi életben még inkább megsoványodott. A nemzetiségek politikai képviselői hamarosan passzivitásba vonultak, s így a magyar és az itt élő kis népek nacionalizmusa most már politikai formában is állandósítva farkasszemekkel nézett egymásra. Ez a kiegyezési struktúrából eredő következmény volt azután az indíték, hogy a magyar nacionalizmus az osztály-ellenes függetlenségi-gondolatkör magába ötvözése mellett megtelt a Magyarország területén élő más népek iránti szembenállással is. A már a korábbi évtizedekben is hol erősödő, hol gyengülő *osztrák-ellenesség* és *nemzetiség-ellenesség* most már szerves része lett a magyar nacionalizmusnak.

4. Történetítésünk és „természetesen” más szomszédos országok történetírása is néha megfelelőzik a Monarchia-beli magyar nacionalizmust beilleszteni az itt jelenlévő és ható *több nacionalizmus* közé. Az antifasiszta „nemzeti összefogás” szellemében ismét felerősödött dualizmuskori magyar „függetlenségi” hagyományok nyomdokain az 1950-es évek elején Magyarország „gyarmati elnyomása” „gyarmati függése” volt a dualizmuskori történeti összefoglalások vezérszava. A volt nemzetiségek történetét azzal intézték el jobbra, hogy kimutatták a magyar uralkodó osztályok nemzetiségeket elnyomó politikáját, másrészt 1848/49 története tárgyalásakor kiindulva Marx és Engels néhány szláv-ellenes kijelentéséből, a korai nemzetiségi mozgalmak reakciósságát hangsúlyozták. Az 1960-as években felinduló Monarchia-kutatás végeredményben ugyanebben a kétpólusú: osztrák (Lajtán-túli)-magyar rendszerben gondolkodott, noha nagyot lépett azzal, hogy ezen ellentétpárt most már összmonarchia keretben (így osztrák oldalról is) igyekezett ábrázolni. A nemzetiségek történetének mélyreható elemzésére (szociális struktúra, demográfiai alakulás, asszimilációjuk stb.) nem került sor, minek következtében az ő nacionalizmusuk bemutatása is elmarad a magyaroké és az osztrákoké mellett.

Ezek a nacionalizmusok a 19. század második felében a magyarénál jobban megőrizték a polgári, kis-

polgári, demokratikus elemeket, melynek társadalmi alapja az volt, hogy az 1850-es években kibontakozó kapitalista gazdaságban a nemzetiségi kisburzsoázia nem tudott versenyre kelni az összmonarchiabeli tökével, megmaradt jobban a kispolgári keretek között, s nem szakadt el annyira a nép elsőbbségi rétegeitől, mint a magyar. Amikor azután ez a liberális polgárság is mind inkább elveszti pozícióit s a radikálisok kerülnek előtérbe, nacionalista alapon képesek átfogni a társadalom különböző rétegeit (így a munkásmozgalmat is, mely a magyar nacionalizmusnak nem sikerült) s kispolgári nacionalizmusuk így a társadalmi forradalomért harcoló erőket is jelentősen befolyásolta. Kétségtelen, nacionalizmusuk ilyen fejlődése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy míg a Monarchia felbomlása Magyarországon szociális mozgalmakhoz, társadalmi forradalomhoz vezetett, addig a nemzetiségi megmozdulások „nemzeti forradalmakba” torkollottak.

S ha a kutató minduntalan találkozik a korabeli írásokban a magyar nacionalizmus osztrák, illetve nemzetiség-ellenességével, ugyanúgy felfedezhető ez az ellenséges tartás, bizalmatlanság a nemzetiségek között a magyarokkal szemben.

Társadalmi fejlődés és a magyar nacionalizmuson belüli különbségek

Láthattuk tehát, hogy a „kiegyezési mű” — a szerkezetéből következően — mennyiben és miben erősített fel a magyar nacionalizmusban bizonyos, már korábban is meglevő elemeket: mind erősödő osztrák-ellenességet, a nemzetiségekkel szembeni bizalmatlanságot (ha mindez liberális szabadelvűséggel párosult is) s olvasztotta magába a hanyatló köznemesi réteg néhány vonását. Ezek a kétségtelenül nem pozitív jegyek mellett azonban a magyar nacionalizmus alapjában az egyéni szabadság elvének megtartását valló liberális eszményekre épült, s dualizmuskori története folyamán — különösen a kormánypolitika szintjén — azokat teljesen soha nem veszítette el.

Mint ismeretes, a nacionalizmus egyik fő kérdésében — a nemzetiségekhez való viszonyban — azonban már a kiegyezés időpontjában belső ellentétek alakultak ki az *Eötvös-Deák-féle* csoport és a magyar országgyűlés többsége között. Eötvös a centralisták következetesebb polgári felfogása jegyében igyekezett a liberális elveket a nemzetiségi politikában érvényesíteni, mely a Kultuszminisztérium néhány 1868-ban hozott intézkedéseiben is tükröződik. De az egész kormánypolitikára jellemző a kiegyezés utáni első években, hogy minisztériumokban és más központi kormányzervekben, felsőbb bíróságokon több román, délszláv, szlovák értelmiséget alkalmaztak. A 70-es évek elején azonban már a Deák-párt többsége sem követte Deákot és Eötvöst eszméit a liberális nemzetiségi politika útján: a volt nemzetiségi tisztviselőket sorra bocsátották el, majd sor kerül a nagy vihart kiváltó szlovák gimnáziumok és az egyébként szintén nacionalista (szlovák) Matica Slovenska felszámolására.

S ahogy ezt épp a szlovák gimnáziumok betiltása körüli harcok mutatták, ezen intézkedések s végrehajtásuk módja gyakran nem is az állam, a kormányzat vezetőitől indultak ki, hanem a végrehajtó *apparátus* helyi hatalmasságaitól. A *kormányzat* (így pl. a szlovák gimnáziumok esetében *Trefort* kultuszminiszter) éppen a túllengéseket igyekezett visszafogni. A 67-38 konstrukcióból tehát egy újabb ellentmondás következett: mivel a nemzetiségeknek nem engedték meg, hogy a helyi közigazgatásban anyanyelvüket használják, a nemzetiségi vidékre kerülő magyar tisztviselő

ha nem értette a helyi lakosság nyelvét, szinte természetesnek, kézenfekvőnek találta a helyi iskolák és alsó közigazgatási apparátus lassú magyarosodásának megindulását. Mindenesetre az 1870-es években egy kettős játék indul meg: a hivatalnokai kar egyrésze a nemzetiségi területeken mind határozottabb törekvéseket tesz a magyar államnyelv hatáskörének kiterjesztésére, míg a kormány — noha minderről tudomása van — többször is kijelenti, hogy nem híve az erőszakos magyarosításnak, mert — *Tisza Kálmán* szavaival — a nemzetiséget és nyelvet erőszakkal terjeszteni nem lehet. S ez a kettősség a dualizmus korabeli egész magyar nacionalizmusra jellemző. Arról ugyanis minden későbbi, elsősorban nyugaton megjelentetett magyar-ellenes propaganda irat ellenére sem beszélhetünk, hogy az Osztrák-Magyar Monarchián belül vagy Magyarországon egy erőszakos agresszív elnemzetlenítés folyt volna, mint pl. Oroszországban vagy 1908 után Törökországban.

Sokkal erőteljesebben indul azonban meg az 1880-as években egy, elsősorban a vidéki középosztályra támaszkodó társadalmi akcióként a kulturális propaganda szférájában egy „történelmi jellegű” magyarosítás. (Felvidéki Magyar Művelődési Egyesület 1882, az Erdélyrészi Magyar Művelődési Egyesület.) De a nemzetiségi politika mellett hozhatnánk példákat az Ausztriához való közjogi viszony tárgyalása köréből is, miként keverednek, máskor válnak szét a nacionalizmus liberális polgári és feudálisabb, konzervatívabb elemei a magyar politikai közéletben.

A következőkben csak arra vállalkozhatnánk, hogy az ideológiai szférában jelentkező legfontosabb különbségekre felhívjuk a figyelmet, s hogy mindezt a társadalmi fejlődéssel hozzuk összefüggésbe. Kezdjük talán az utóbbival.

1. A kiegyezés után hatalmas lendülettel meginduló polgári, azaz *kapitalista fejlődés* a szerkezetében túlnyomórészt feudális Magyarországon döntő és gyors változásokat hozott. Mint történeti irodalmunk, éppen az utóbbi másfél évtized kutatásai bizonyították, a 40-es évek kezdeményezéseire és a levert forradalom és szabadságharc utáni neoabszolutizmus polgári vonásaira (jobbágyfelszabadítás, óriási vasútépítések stb.) alapozódó kapitalista fejlődés a legérzékenyebben a magyar társadalom eddigi politikai vezető rétegét adó birtokos köznemességet érintette. A középbirtokok felmorzsolódása történetileg mérve hallatlan gyorsan ment végbe. Ez a köznemesség egyik nemzedékről a másikra vesztí el létalapját s ezzel megszokott életformáját. A kiegyezés után az állami és közigazgatási apparátus, valamint a hadsereg megduzzadása kínálják a lehetőséget a birtokát veszítő eladósodó középbirtokos réteg újabb generációinak, hogy e hivatalokat — melyek mégis csak hatalmi pozíciók „vezető helyek” — különösen a köznemesség hagyományos fellegvárában, a vármegyében (alispán, főszolgabíró, szolgabíró stb.) megszállják, vagy beálljanak katonatisztnek. Erről a folyamatról a később *dzsentrinek* nevezett társadalmi réteg kialakulásáról mind a szépirodalom megjelenítése, mind pedig az utóbbi évek történeti kutatása folyamán biztonsággal van tudomásunk. Mivel ez a réteg a gazdasági pályák iránt szinte semmi érdeklődést nem mutat, az 1870—80-as években rohamosan felgyorsuló kapitalista fejlődés által létrehívott újabb funkciókba: kereskedelmi, pénzügyi pályára, bank és ipari vezető helyekre döntően az asszimilálódó német, zsidó vagy más nemzetiségű elemek kerültek. Míg tehát a nagybirtok a maga hatalmas, kötött birtokaival a „nagypolitikában” megtartja erős befolyását, s míg a fejlődő kapitalizmussal összefüggő szférákban a más nemzeti-ségű elemek néhány évtized alatt döntő súlyra tesznek

szert, az elszegényedő középbirtokos nemesség a hatalom pozícióiból — nem minden ellenérzés nélkül nézve a polgárosuló rétegre — a közigazgatás elsősorban vidéki posztjain részesedik. S tudjuk, hogy a modern állam mindennapi életében ez a szféra milyen jelentőséggel bír. Ekkor alakul ki e réteg oly sokszor megrajzolt életmódja (Mikszáth) a cigányozó, nótázó, kártyázó életvitel az európai szellemi áramlatokkal való nemtörődés, a magának tulajdonított ezredéves magyar történelemre való hivatkozás, s annak kisajátítása, amit itt a magyarság és a különböző nemzetiségek alkottak. Atyái 48-as szerepéből nála már csak üres virtuskodás marad.

Ennek a rétegnek politikai szerepére és a magyar közgondolkodásban kifejtett hatására történeti irodalmunk az utóbbi években több példát hozott. Azonban máig háttérben maradt egy másik rétegnek akár statisztikai, akár esszézerű megrajzolása, mely réteg véleményünk szerint éppen — az utóbbi évek történetírása által kimutatott — kapitalista fejlődés megrendülése folytán lesz társadalmi tényezővé a magyar társadalomban: a polgárosult, hivatalnok, valamint értelmiségi elem. Ez a modern értelemben vett hivatalnok az állami bürokráciában tölti napjait, hónapjait, sőt egész életét, származását tekintve nagyrészt nemzetiségi elemekből verbuválódik, vagy ha éppen birtokos köznemesi családból, mindennapos érintkezésben, foglalkozása közben messze eltávolodik az előítéletektől eltelt, társadalmi lecsúszottságában provincializmusba süllyedő, tragédiáját harsányságba fojtó vármegyei dzsentritől. Egész habitusában sokkal több a 19. század polgárára is jellemző tulajdonság: az éppen a modern bürokrácia elhatalmasodása folytán szerénnyé, a tisztas megélhetésért dolgozó, talán a világot is a maga biztos hivatalából, hivatala ablakából szemlélő polgár. Egész léte függvénye az ország polgárisulásának. Ez az elem mind jobban színezi a magyar középosztály arculatát, polgári, azaz előrevívó vonásokat is kölcsönöz annak. Hibás tehát az a felfogás, mely a magyar középosztályt azonosítaná a dzsentrivel, vagy a magyar közgondolkodás és a hanyatló dzsentri előítéletektől, tartalmatlanságtól teli felfogása közé majdhogynem egyenlőségjelet tenne. Mint ahogy már azt is nehéz elképzelni, hogy a magyar kapitalista fejlődés egyik legintenzívebb szakaszában a feudális múltjából sokat megőrző, lecsúszott, volt politikai vezetőréteg uralta volna a közéletet. Ha ez a vármegyére áll is egyes időszakokban, de korántsem a fővárosra vagy a szintén dinamikus fejlődő vidéki városokra.

2. Nos, ez a szociális differenciálás a magyar középosztályok között azért is szükséges, mert másként nem érthetjük meg a magyar nacionalizmuson belüli árnyalatokat, majd irányzatok különbözőségeit. Eszmei áramlatokról beszélve természetesen mindig igen nehéz olyan általánosításokat végezni, melyek a társadalom egy rétegének egyedeire fenntartás nélkül, vagy mindegyikre áll. Mégis a magyar nacionalizmus türelmesebb és uralkodó irányzata mögött azt a polgárosuló középosztályt kell keresni, melyről fentebb szó esett. E felfogásra jellemző az 1867-ben kialakult nemzetállam koncepciója, mely több nyelvet de egy nemzetet ismer el Magyarországon területén. Szószólói (egyik legjellemzőbb ideológusuk az 1880–90-es években a volt Deák-párti Beksics Gusztáv) határozott kirohanásokat intéznek a sovíniszta, a „nyelvi (grammatikai) asszimilációt” követelők és erőltetők ellen, s ők ehelyett a „politikai asszimiláció” gyümölcsöző voltát ajánlják a nemzetnek. Nem a románokat, tótokat kell nemzeti érzelmeikben megbántani, hanem a magyarság számát kell szaporítani a kárpát-medencén belül: telepítési akciót követelnek, s így a nagybirtok rovására bizonyos

földosztást, a születési arányszám növelését, hogy a magyarság előzönölje Szent István birodalmát, s mindent a hitbizományok és a hatalmas kötött birtokok rovására. (Beksics Gusztáv: A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre. Bpest, 1896.)

E koncepció tehát bevallottan áll a magyarság szuperemációja biztosításának talaján, de a 67-es liberalizmusból még sok mindent megőrzött. Ahogy a nemzetállam fikciója közöttük, s így a lényegében rájuk épülő szabadelvű párt soraiban egész korszakunkban megmarad, úgy a személyi szabadság varázslatos illúziója mindig visszatartja őket a nacionalizmus erőszakos képviselésétől.

3. A századvég mind sarkosabb belpolitikai s eszmei ellentétei között kapcsolódik önálló ideológiai alapvetéssel a magyar nacionalizmushoz az agráriusok felfogása. Ahogy a volt és süllyedő birtokos-nemesnek a polgári középosztály úgy a magyar nagybirtoknak az új vagy kapitalista tényezők, főként a vállalkozásokhoz rohamosan beáramló banktőke képezte a konkurenciát. Ez az ellentét olvasható ki az új agrárius-nacionalizmusból, melynek egyik legvilágosabb megfogalmazását Károlyi Sándor adta. Szerinte a „mozgó” tőke (azaz a pénztőke) és a „kötött” tőke (mint pl. az ingatlan) között az a lényeges különbség áll fenn, hogy míg ez utóbbi egy hazához, nemzethez van kötve, addig a másik hazája a nagyvilág, oda áramlik, ahol éppen magasabb kamatot talál. A kötött tőke jellege „nemzeti és lokális”, a szabad tőkéé pedig „kozmetopolita természetű”. De gondolatmenetében nem áll meg az elsősorban zsidó nagytőke nemzetietlenné történő kikiáltásánál, hanem mindehhez hozzákonstruálja a munkásság és a tőke egymást feltételezettsége alapján a kettő közös tulajdonságát: mindkettő aláássa a „nemzeti földbirtok” által képviselt „családi, nemzeti, állami összetartozandóságot” — mondja (Idézi Hanák Péter: A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején. Tört. Szemle. 1960. 2—3. sz.)

Zűrzavar a köztudatban

Természetesen az itt vázlatosan körvonalazott gondolatmenetek, melyek a magyar nacionalizmusban a század végén egyrészt új jelenségeknek számítottak, másrészt régi liberális, vagy feudálisabb gondolatvilág továbbvitele voltak, a kor egy-egy ideológus hajlandóságú politikusától nyertek megfogalmazást. Ezekben a fogalmak, kategóriák, ha „sajátos” értelmezésűek, a gondolatmenet következtelen is, de mégis képviselnek egyfajta ideológikus törekvést. A sajtóban, vagy gyakran a képviselőházi beszédekben, ünnepi üléseken elhangzó kitételek, cirkalmazott okfejtések a magyarságról, a magyar nemzetről stb. viszont a legnagyobb zűrzavart mutatják. E — néha a mai olvasóban már csak bosszankodó mosolyt kiváltó — kijelentésekből itt bőven idézhetnénk, annál is inkább, mivel feltárását, történeti irodalmunk — éppen a magyar nacionalizmus konzervatívabb ágának megrajzolása közben — már elvégezte. Szólhatnánk a nyugati kultúrába való beolvadásuktól féltő és ezért az idegen szavak használatát már kozmopolitizmusnak nevező ifjúsági gyűlésről, vagy Eötvös Károlyról, aki szerint az Opera egy krajcár szubvenciót sem érdemel, mert a zenekar egyik hegedűse nem tudja fejből a Rákóczi indulót, s ez bizonyítja, hogy az intézmény nem lehet magyar jellegű. Vagy említhetnénk az öreg Thaly Kálmánt, aki rigmusáiban tiltakozik a magyar egyetemeken német mintájú reformja ellen: „Szaladj kuruc, jön a német, lásd mily lompos,

tudós féreg... Mert hogy tudós az tagadhatatlan, de hogy féreg az is való, mert szeret csúszni-mászni." De a tudományos irodalom sem mentes a hasonló megfogalmazásoktól. Beöthy Zsolt a „nemzeti”-t az irodalomban esztétikai kategóriává emeli, mely a művek maradandóságát biztosítaná, Hermann Ottó (!) a Függetlenségi Párt képviselőjeként az alföldi kultúra „magyar zamat”-járól beszél, a már említett Eötvös Károly „a faji érzés” mélységét követelné meg az egyetemi vezetőktől. De hogy mi az irodalmi műben az a nemzeti, mely egyedül maradandóvá teszi az alkotásokat, vagy miért nem lehet egy magyar egyetem úgy felépítve, mint a többi európai, vagy... s ezt így kérdezhettünk tovább — arra senki sem kísérelt meg, mert — tegyük gyorsan hozzá: — senki sem tudott volna választ adni. Szellemsen jegyzi meg a századforduló Magyarországnak kutatója: amikor a magyar fajról beszéltek, annak (vagyis a „magyar származásúak”) kultúrájáról, akkor elfeledkeztek arról, hogy a „legmagyarabb újságíróknak” a zsidó Falk Miksa a legsoványabb magyarnak a sváb Rákosi Jenő, a legtalpalávalóbb cigányzenét gyártó muzsikusként pedig a szintén zsidó Rosenzweig Hermann számított...

A magyar nacionalizmust tehát a *köznapi gondolkodás* szintjén fogalmi széttöredezethez, a fogalmak tisztázása iránti igény és végiggondolás hiánya jellemzi, s a milleneum nemzeti mámorában szinte mindaz az idegen-ellenesség, elzárkózás iránti hajlam, bizalmatlanság felerősödött a magyar nacionalizmusban, mely korábban fokozatosan ivódott bele. S míg korábban nem, addig most, a századfordulón a „milleneumi Magyarország” valóban a harsány, de most is inkább nagyszájúskodó, mintsem agresszíven elnyomó nacionalizmus lesz a hangadó. A helyzetet legjobban a szakirodalom által oly előszeretettel emlegetett Ignotus-idézzel jellemezhetjük talán a legjobban. „Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták, s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképp méltó és tökéletes műveltségű képviselői, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótőke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból s a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog... S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink.” Ignotus: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*. Nyugat. 1908. I. köt. 228. l.)

Az idézet olvasása után persze joggal vetődik fel: kielégítő-e a mai tudományos kutatásban az élesszemű kortárs sorainak idézése? Hiszen ha csak a tényeket vesszük, Budapest valóban telve van szlávokkal, németekkel, zsidókkal. Pesten az utcán használt nyelv a század 80-as éveitől csak részben volt magyar. — A közigazgatás államosítása valóban az osztrák, és az európai minta szerint történik szemben a mozdulatlan akart vármegyei szervezettel. A börze — a hazai tőkes fejlődés következtében — elsősorban zsidók kezében van, a mozgótőke úgyszintén. A szecesszió, a szimbolizmus — az árvalányhajás népieskedéshez képest szintén európai stb., stb.

Vagyis a század második felében Magyarországot is elérte a polgárosult Európa gazdasági és kulturális életének hullámai, melyeknek a magyar társadalom belső struktúrájából következően elsősorban „idegen” — tegyük hozzá: gyorsan asszimilált — népelemek voltak hordozói. A hagyományos „nemzeti kultúrának”

ekkor beolvastania, asszimilálnia kellene a polgári eszmei-kulturális áramlatok egész sorát, s ekkor a magyar politikai vezető réteg egy nem kis része hátat fordít ezeknek, sőt rájuk támad, s mindezt azzal indokolja, hogy az „nem magyar nemzeti”. Azt gondolom, hogy a magyar tőkének ezek a „megbélyegzések” nem sokat ártottak és a közigazgatási apparátusnak sem. De a magyar közgondolkodásnak és emellett a magyar kultúra fejlődésének annál inkább. Hiszen hol volt a korabeli Európában olyan ország, ahol egy kultúrtörténeti áramlatot azzal lehetett volna népszerűsíteni, hogy az nem nemzeti. Hát még ha az elutasítás alapját is ebből a „nemzeti”-ből kovácsolják össze! A magyar nacionalizmusnak ezek újabb vadhajtásai voltak, melyek a történelmi magyar nemzeti kultúrát mesterségesen igyekeztek elzárni a más nemzetek felől érkező kulturális hatásoktól...

Új törekvések

A 20. század elejének Magyarországon a hallatlan erős szellemi pezsgés a nacionalizmus kérdésében is hozott a felszínre új elképzeléseket. Sajnos azonban a jelen előadási keret nem engedi meg, hogy pl. olyan — egyébként izgalmas — kérdésekre kitérjünk: vajon miként lehetséges, hogy a magyar progresszió nem tudott a „nemzeti kérdéssel” és a „nacionalizmussal” megbirkózni. Hiszen mint ismeretes a szociáldemokraták leegyszerűsítették a kérdést, s jobbra nem is akartak tudomást venni a nemzeti problematika létezéséről, a nacionalizmust egyszerűen a burzsoá osztálytársadalom egy tartozékának tekintették. S az is tudott, hogy a kor legélesebb szemű intellektuálisai, a polgári radikálisok, minden új reformelképzelés mellett végül is megmaradtak a magyar nemzetállam polgáriasult alak koncepcióján belül.

Ugyanakkor a magyar hivatalos politikában is új hangok kapnak erőre elsősorban a Tisza István pártja (Munkapárt) körül tömörült, társadalmilag a legkülönbözőbb rétegekből (a bihari kisnemesből bizonyos bankárkörökből) származó csoportban. Ha csak az 1914-ben indított *Magyar Figyelőt*, a Tisza-kormány „félhivatalos” ideológiai folyóiratát, vagy a volt centralista-polgári hagyományokat mindvégig ápoló *Budapesti Szemle* hasábjait olvassuk, azt látjuk, hogy mind többen kezdenek beszélni — természetesen az ellenzéki Függetlenségi Párt ellenes éllel forgatva a fegyvert — az öreg Kossuth bölcs nemzetiségi politikájáról, aki egyedül helyesen a megbékélést kereste volna a nemzetiségekkel; érdeklődnek a nemzetiségek belső kérdései iránt: megindul egy igen színvonalas, máig használható könyvsorozat a nemzetiségi kérdés történetéről (szerkesztette: Szabó Orest) megszületik a történeti irodalomban az első, a koraközépkori magyar történelemre összeállt koncepció, melynek kimondott célja, hogy bebizonyítsa: a magyarság mindig is megértést tanúsított a vele együtt élő nemzetiségek gondjai iránt, s akik a magyar nemzetállam széttörése mellett agitálnak, azok végeredményben „hálátlanok” a magyarsággal szemben, s engedik magukat a külföldi propaganda által vezetni. (Karácsonyi János: *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*. Nagyvárad. 1916.)

S itt a magyarázathoz is érkezünk. A nemzetiségi radikális irányzatok, melyek különösen a fiatal nemzetiségi értelmiség körében mind erősebb önállósulási törekvésekkel léptek fel. Sőt, pl. a románok között a már több évtizede fennálló román királysághoz tartozás érdekében 1910-től mind többször összeütközéshez is vezető propaganda folyt. Ez arra kényszerítette a

magyar politikai vezető réteget, hogy végiggondolja — a maga módján — a nemzetiségi kérdést. Ekkor rémlik fel először annak konkrét veszélye — noha a magyar politikusok sohasem hittek ebben —, hogy Magyarország területét szétszakítják a nemzeti ellentétek. S ez a magyar nacionalizmuson belül a századforduló sovénizma hajlandóságú politikájától eltérően egy békülékenyebb irányzatot termelt ki, melynek eredménye végül is a Tisza-féle új nemzetiségi politika: a tárgyalások a románokkal, engedmények a nemzetiségi politika elveiben is. (Azt sem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni, hogy Tisza kormányzatának stabilitása érdekében „rájátszott” a nemzetiségekre, mert mint a korabeli statisztikák is mutatják, a Függetlenségi Párt a magyar, a Munkapárt a nemzetiségi területeken kapta szavazatainak döntő többségét. Hasonló tényezőként kell megemlíteni a Balkán háborúk előidézte új nemzetközi situációt.) A kérdés most már csak az volt, hogy vajon a nemzetiségek (az ország lakosságának még mindig mintegy 50%-a) hajlandó-e a magyar nemzetállam platformján komolyan megegyezésre jutni. Mint ismeretes nem, mert Tisza, noha sok vonatkozásban visszanyúlt a 67-es liberális konstrukcióhoz, azon továbbfejleszteni semmit sem akart (egyetlen „elvi” jellegű „engedmény”-t tett: megengedték a különböző nemzeti színek és jelvények viselését). És a nemzetiségi mozgalmak ekkor már mind határozottabban a világháború szövetségi rendszerei szerint küldözgették képviselőiket a központi hatalmakkal ellenséges oldalra...

A magyar nacionalizmuson belüli utolsó színváltás, bizonyos ismételt visszafordulással a liberális elvek felé már semmit sem segíthetett a magyar nacionalizmus sarkátételén a magyar nemzetállam elképzelésén...

A nacionalizmus nacionalista kritikája

Korábban azt mondtuk, hogy a magyar nacionalizmus dualizmus-kori történetét úgy kívánjuk tárgyalni, mint a magyar nacionalizmus egyik feltöltődési periódusát; s nem is valami rendszeres történeti áttekintését adni, hanem inkább arculatán az újabb és újabb vonásokra a figyelmet fordítani. És ha történeti irodalmunk kiindulása mindig az, hogy a magyar nemzeti fejlődés csak torz formákban mehetett végbe: a független nemzeti állam megteremtésére nem volt elég ereje, de arra igen, hogy ezzel egyidőben más, még gyengébb nemzeti mozgalmakat visszaszorítson, akkor mindehhez hozzá kell tennünk: a továbbfejlődés is torz módon történt. Az annyira óhajtott független nemzeti állam megvalósult — de a trianoni Magyarország létrejöttében, úgy, ahogy a magyar „nemzetállam” konstrukcióján túl a tényleges magyar nemzet is bizonyos mértékig feltöredezett. S miként a dualista megoldás, úgy a trianoni békeszerződés is újból *fel-fokozta* és újabb motívumokkal bővítette a magyar nacionalizmust. Mivel történetírásunk adós még a Monarchia bomlását és a forradalmakat követő évek beható vizsgálatával — így az eszmétörténeti vonatkozásokkal is — itt most csak két, a Horthy-korszak nacionalizmusának egészét, de elsősorban a „trianoni új helyzet”-et illető tényt szeretnénk kiemelni.

1. Az egyik a „trianoni sokk”. Ha a kutató az 1919-et közvetlenül kutató évek forrásanyagait veszi kézbe, dőlnek felé az „ezeréves történeti jog” megsértéséről, „a haza szétszagattott testéről” írott slogan-szerű megfogalmazások. Egyszerű lenne — mint ahogy így is szoktuk tenni ezt — elintézni azzal, a végeredményben helytálló megállapítással, hogy a magyar nacionalizmus

egészen felerősödött s hogy a rendszer uralkodó osztályai érdekeinek megfelelően nagy sovénizma, nacionalista propaganda folyt, és így tovább. A források mind szélesebb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy itt 1919 után a történelmi Magyarország senkitől sem várt szétesése időszakában a magyar nacionalizmus nem tárgyalható csak úgy, mint a rendszer bizonyos politikai-ideológiai jelensége, vagy a konzervatív politikai köztudat egy részének zavara. Az annyit hirdetett „nemzeti tragédiát” az ország középosztálya — és tegyük hozzá: más társadalmi rétegek is, messze a középosztályon túl — olyan erősen s gyakran annyira láthatóan „őszintén” (más kérdés, hogy milyen következtetéseket vont le ebből) élte át, hogy az értelmiségi levelezésekben például a leginkább személyi megnyilatkozásokat is minduntalan átsüti, átfűti a felforrósodott nacionalizmus. Ez a sokkírozás, a nacionalizmus gondolkörének egészen széles körű kisugárzása, melyhez hozzá kell tenni az új államokhoz került magyarságról érkező — nem egyszer szándékosan felerősített — riasztó híreket éppen az értelmiséget elevenen érintő kulturális élet terén, magyarázza is egy kissé: miért maradt ennyire nacionalizmus-középpontú a korszak egész politikai gondolkodása, s miért voltak olyan kevesen, akik majd a 30-as évek végén a magyar nacionalizmus vélt „diadalmenete” mögött a társadalmi-politikai mozzanatokra hívták volna fel határozottan a figyelmet...

2. A másik kérdés: *hogyan viszonyult az 1919 utáni magyar nacionalizmus a korábbihoz?* Milyen gondolati elemeket vett át és vitt tovább előző korszakbeli történetéből?

Történetírásunk egy időben — nem kis mértékben a historiográfiai megjegyzésekben ismertetett teherterhek alatt — ezt egyszerűen úgy válaszolta meg, hogy a társadalmi és politikai reakció szinte minden színét felmázolta a húszas évek magyar nacionalizmusára. Mit mutatnak azonban a tények?

Az 1919 utáni új helyzetben a magyar politikai vezetőréteg csak egy pillanatig állt meg az ország szétesése feletti kesergésnél, s ezt rögtön logikusan követte a további program kérdése. S az új program, a „Nem, nem, soha”, az, hogy a történelmi Magyarország felbomlásának másnapján már kinyilatkoztatták: Magyarország sohasem fog belenyugodni szétszakításába — meghatározta a kor nacionalizmusának uralkodó formáját is. Mindenek előtt, mint az az eszmétörténeti folyamatokban már általános, az új nacionalizmusba az első pillanattól beépült a monarchiabeli erős kritikái felülvizsgálata. Ezt a kritikai elemet történetírásunk előszeretettel egyszerűsíti le a forradalmak kritikájára, kiemelve az ellenforradalmi gondolatok azon téziseit, miszerint: a forradalmak (s itt elsősorban a Tanácsköztársaságra gondolnak) felelősek az ország felbomlásáért: a belső forradalmi erők gyengítették a „nemzeti ellenállóképességét”, a proletárforradalom és korábban a radikális elemek voltak azok, akik érzéketlenséget tanúsítottak a nemzeti probléma iránt s egyébként is Károlyi volt az, aki tárgyalásba bocsátkozott az ország feldarabolásáról. Nos, ez a gondolatvezetés valóban élt a Horthy-rezsim nacionalizmusában, de ez sokkal inkább a forradalmak nacionalista kritikája volt, sokkal inkább a forradalmakra volt kihelyezve, mintsem az ország szétesésére. (Ezt bizonyítja, hogy ez az összefüggés már a politikai konszolidáció előtt kikopik a sajtóból...) Egy tartósabb elem azonban a dualizmuskorabeli nacionalizmus kritikai felülvizsgálata. Ez a felülvizsgálat megindul a rendszer első hónapjaiban megjelent híres (vagy már hírhedt is tett) Szekfű-műben, a Három nemzedékben, és végleges betetőzést nyer a Klebelsberg által kifor-

mált „neonacionalizmus” gondolkörben. (Szekfü Gyula: Három nemzedék. Bpest. 1920. illetve Klebelsberg Kunó: Neonacionalizmus. Bpest, 1928.)

A kritika abból indul ki — néha kimondatlanul, néha kimondottan —, hogy ha azt akarjuk, a volt nemzetiségek (és természetesen az elvesztett területek) valaha is visszajöjjenek az országhoz, úgy új nemzetiségpolitikát kell kidolgozni. Újnak kell lenni abban az értelemben, hogy el kell utasítani a türelmetlen magyárosítást, lehetőséget kell biztosítani a nemzetiségek békés egymás mellett élésére. Ennek szellemében a koncepció történelmi alapozása (mely mindennek előtt az újkori magyar történelem máig legnívósabb forráskiadvány-sorozatában a *Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris*-ban öltött testet) minduntalan azt igyekezte bizonyítani, hogy a magyarság a Kárpát-medencében türelmesen élt együtt a nemzetiségekkel, csak a nemzetiségek hálátlansága és Bécs által történt feltüzelésük (ennyi marad meg a magyar nacionalizmus e koncepciójában a Bécs-ellenes elemből) vezetett kiszakadási törekvésekhez. Erről az alapról vizsgálja a dualizmuskori nacionalizmus egyik ágát, mégpedig a korábban mint a sovíniszta, az egészében a dzsentri által fémjelzett köznemesi-ihletésű nacionalizmust. Szerintük ez utóbbi magyarsága kimerült a Bécs elleni állandó opozíciós közjogi vitákban, ugyanakkor nem vette észre, hogy a nemzetiségi politikában a hangos magyarkodásával, türelmetlenségével nem megy semmire, csak feltüzelte azokat a magyarság ellen. S a kritika egyértelműen nyúl vissza — mert az új helyzetben kényszerítve volt erre — a dualizmus korának türelmesebb nacionalizmusához, azt állítja, hogy annak vonalán kellett volna továbbhaladni és a „pozitív magyarság” jegyében a nemzet erőinek szaporítására kellett volna a figyelmet fordítani. S ami az érdekes: e koncepció kidolgozói (elsősorban a Klebelsberg kultuszminiszter köré csoportosuló társadalomtudományi-értelmiségi csoport) már fiatalon vagy érett tudósként, publicistaként a Monarchia utolsó évtizedében fel-leléptek az új koncepció őseit képező új törekvések mellett, sőt többen egyenesen Tisza táborából jöttek.

Nincs most arra időnk, hogy ismét kitérjünk — ez akár egy külön előadás tárgya lenne —: milyen eltérő, más vonulatok húzódtak meg a két világháború közötti korszak nacionalizmusában, vagy milyen társadalmi átrétegződés folytán milyen ártértekelés, és mennyiben következik be az 1930-as években, mint ahogy annak kifejtésére sincs lehetőségünk, hogy hová vezetett és milyen téves premisszákból indult ki a magyar nacionalizmus ez újabb irányzata a dualizmuskorabeli nacionalizmus nacionalista bírálata.

Néhány következtetés

Végül, röviden, lezárás helyett, inkább az értékelést elősegítő néhány gondolatra, s néhány általánosításra szeretném a figyelmet felhívni.

1. A történésznek világosan kell látnia, hogy Közép-Kelet-Európában éppen a török hosszú, itt, Európa kapujában állomásozása révén, majd kiűzése után, egy olyan tarka nemzetiségi kép alakult ki, mely egyedülálló volt a korabeli civilizált világban. A 19. században a magyar uralkodó osztályok kísérletet tettek a több történelmi nemzet egy nemzetállam, a magyar nemzetállam keretében történő egyesítésére. E kísérlet jegyében állt össze a 19. századi magyar nacionalizmus gondolkör. Mint láthatjuk, a politikai koncepció teljesen inadekvát volt a valóságos történelmi helyzettel, s lényegében egy olyan pozitív program sem volt a korabeli Magyarországon, mely a nemzetállam varázsától menekülni tudott volna. — De felvetődik a kér-

dés: hol nem a nemzetállam jegyében gondolkodott bármelyik uralkodó osztály a korabeli Európában? Hiszen ha pusztán eszmétörténetileg néznénk a kérdést, akkor sehol sem találunk olyan megoldást, mely a magyar politikai vezető réteg elé lett volna állítható. (Mert a Monarchia soknemzetiségű másik felének gyakorlatilag liberálisabb konstrukcióján belül is az egyes uralkodó osztályok a nacionalizmus alapján állottak.) Hiszen az annyit idézett Egyesült Államok példája nem lett volna követhető, mert itt Közép-Kelet-Európában az USA-val szemben „történelmileg kialakult nemzetekről, azok egész hagyományrendszeréről volt szó...”

A kérdés a polgári korszak történetében kétségtelenül a magyar uralkodó osztályoknak volt a legnehezebb módon feltéve. S noha itt nincs módunk a magyar politikai vezetőréteg és a magyar értelmiség korábbi évszázadokra visszanyúló fejlődésének kérdéseibe bocsátkoznunk, annyit mégis megállapíthatunk: ez a politikai vezetőréteg, ez az értelmiség nem volt felkészülve, nem rendelkezett azokkal az ismeretekkel, politikai tapasztalatokkal, mely lehetőséget adott volna számára, hogy Európa történetében először, az akkori európai modellől teljesen eltérően egy önálló koncepció kidolgozását végezze el. S ha ennek okait keressük, akkor szintén eljutnánk a 16–18. századi azon körülményekhez, melyek magát a sajátos többnemzetiségű helyzetet kialakították...

2. A történésznek azt is kell látnia, hogy ha valahol, akkor itt Közép-Kelet-Európában bizonyította be a nacionalizmus, hogy *nem képes rendező elvként örökvényűen megmaradni a modern korban*, hiszen naivság lenne azt hinni, hogy pl. egy többnemzetiségű állam, csupán azért, mert területen jelentős más nemzet-csoportok élnek, szétesik a „történelem jóvoltából”, vagy valami belső irracionális „nemzeti erő” révén „nemzetállamokra”. Ahogy a magyar uralkodó osztályok rossz kísérlete sem azért volt rossz, mert megbukott 1918-ban (ez csak a nacionalizmus újabb nacionalista alapú kritikája lenne), hanem mert nem a történelmi valóságon, realitáson épült. Mint azt is naivítás lenne komolyan gondolni, hogy a történelmi Magyarországi területén élő nemzetiségek, s azok hol erősebb, hol gyengébb mozgalma okozta a Monarchia szétesését, a többnemzetiségű államalakulat felbomlását.

3. És az 1848/49-es, az 1867-es majd az 1919 utáni kísérletek a magyar uralkodó osztályok részéről, hogy a *térség rendezését a nacionalizmus alapján végezzék el*, azt is bizonyítja, hogy milyen *hamis recept* ez Közép-Kelet-Európa nemzeti problémáinak megoldására. És — elnézést a hasonlatért — csak a legrosszabb orvos teszi meg azt, hogy egy olyan gyógyszerrel ír fel új betegének, melytől előtte már háromban is meghaltak a páciensek. És nacionalizmus lenne azt is feltételezni, hogy az orvostudomány tapasztalatai csak egy nemzetre érvényesek...

Glatz Ferenc

A kérdéssel foglalkozó irodalomból csak néhány, anyagában az előadáshoz is felhasználható munkára szeretnék hivatkozni itt. A *nacionalizmus történelmi gyökereiről*. Ankét az MTA-n. (Történelmi Szemle. 1960. III. évf. 2–3. sz.) Különös tekintettel Katus László „A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon” 330–335. l. — Továbbá: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bpest, Kossuth Kiadó 1964. Ebből Szabad György: Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában (143–165. l.); Pólnéki Ferenc: Nacionalizmus a dualizmus korában (165–187. l.) — Továbbá: Horváth Zoltán: A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés a dualista Magyarországon utolsó évtizedeiben. Századok. 1961. 2–3. sz. — A nemzetiségi kérdés története: különös tekintettel: az *egyetemi tankönyv* (Magyarország története. IV. kötet. Bpest. 1972.) Katus László által írott fejezetei. — A korszak legfontosabb gazdasági és társadalmi kérdéseire Berend T. Iván — Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bpest, 1972. és Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. (Tört. Szemle. 1959. II. évf. 1–2. sz.)

Vitás kérdések a dualizmuskorabeli magyar nacionalizmus történetében

Mint ahogy azt már a címadással is igyekeztem jelezni, a következő rövid előadás nem kívánja a magyar nacionalizmus történetének egy időszakát vázolni, hanem csak néhány olyan problémára hívna fel a figyelmet, melyekbe a korszak kutatója minduntalan belebotlik, s melyek — mint ahogy a történeti kutatómunkában annyszor — az eddigi történeti irodalom és az újabb anyagfeltárások összevetése nyomán sarjadzanak ki. — Ugyanakkor a cím azt is szeretné kifejezésre juttatni, hogy az előadás keretében túl kívánunk lépni az Osztrák-Magyar Monarchia fennállásának időhatárain, mivel úgy érezzük, hogy az 1867–1918 közötti nacionalizmus — és mindannak, ami ennek történetéhez tartozik — megértése, elhelyezése az új és legújabbkori magyar politikai gondolkodás történetében csakis e nagyobb kitekintéssel történhet.

A dualizmus-korabeli magyar nacionalizmust ugyanis egy hosszabb időintervallumon keresztül húzódó eszmerendszer egyik fejlődési szakaszának tekintjük, olyan szakasznak, melyben a magyar nacionalizmus — mint a gazdasági, társadalmi, kulturális elemeket magában hordozó nemzeti fejlődésre épülő eszmerendszer — olyan sajátos jegyeket vesz magára, melyeket azután későbbi történetében is megőriz. Ezek a jegyek — mint arra a későbbiekben többször utalni fogunk — a legszorosabb összefüggésben állnak a korabeli politikai-társadalmi kérdésekkel, s csak ez utóbbiakból érthetők, magyarázhatók meg.

Szintén ide kívánczik annak előrebocsátása is — noha ennek részletezésére ki nem térhetünk —, hogy a magyar nacionalizmus történeti útjában véleményünk szerint a következő nagy „feltöltődési” periódusokat állapíthatjuk meg: 1848/49 a magyar nacionalizmus első szembekerülése a Kárpát-medence más nacionalizmusaival; 1867, s ennek előtörténete, majd a kiegyezési konstrukció, melyben az önálló nemzeti állam megteremtése (minden nacionalizmus végső törekvése) nem valósult meg és ez, valamint a Monarchia

magyar felében élő más nemzeti fejlődések elleni fellépések újabb geller-irányú lökést adtak a magyar nacionalizmusnak; majd 1918–1920, a Monarchia s ezzel a „történeti Magyarország” felbomlása, minek következtében az „önálló nemzeti állam” megvalósult ugyan, de az ország területe mintegy $\frac{2}{3}$ -ának és a lakosság jelentős részének (köztük magyarajkúak) elvesztésével... Már ezen fordulópontok felsorakoztatása — melyhez kiegészítésként természetesen odakívánczozik az 1945 utáni helyzet is — jelzi, hogy a magyar nemzeti fejlődés torz és a nyugateurópai nemzeteknél sokkal elnyújtottabb volta a tragikus, belső konfliktusok oly sokaságát hordozza magában, hogy annak ideológiája, a nacionalizmus is szinte szükségszerűen telítődött újból és újból negatív tulajdonságokkal, görcsös merevségekkel, melyek szerencsétlen megoldások sorozatát eredményezték az új és legújabbkori magyar történelemben...

Néhány histográfiai megjegyzés

A kérdés kutatásának első buktatója — mint a történelem annyi más kérdéséé — nem is annyira magának a kutatott kornak bonyolultságában, vagy a leírandó jelenségek feltárásának nehézségében, hanem a kutató korának, a „mának” viszonyaiban keresendő. Gondoljunk csak arra a fogalmi zűrzavarra, mely akár az utóbbi évek nemzetközi politikai — valamint a hazai szép- és tudományos irodalmi — termékeiben e tárgykörben uralkodnak, s melyek nem hagyják természetesen érintetlenül a kutatót sem. (Csak utalnék a „terület” és „nemzet” problematikájára és ennek különböző felfogására pl. az NDK és Vietnam, vagy Korea esetében, de közelebbi példaként említhetjük az „országhoz”, „nemzethez”, „nemzetiséghez” „néphez” tartozás tudatának annyszor összezavart és manipulált problémáját Közép-Kelet-Európa térségében is.)

De gondoljunk csak arra a politikai taktikára, amelyre a „nemzeti” és a „nacionalizmus” kérdésében a kelet-európai munkáspártok is kényszerültek az 1930-as

* Az előadás az ezévi debreceni egyháztörténeti szaktanfolyamon hangzott el.

JEGYZETEK

1. A német katolikusok lexikonában pl. nem volt cikk a nacionalizmusról, hanem csak utalás a „Vaterlandsliebe” című szóra, mint amely a kérdést tárgyalja, *Lexikon für Theol. und Kirche*, 2. kiad. 1935. — 2. *Ady Endre: A nacionalizmus alkonya*. Bp. 1960. Pártmunkások könyvtára, XV. lap. — 3. *Uo.* 45. — 4. *Andics E.: Bevezetés „A magyar nacionalizmus kialakulása és története” c. kötethez*. Bp. 1964. V. lap. — 5. *Uo.* XII. lap. — 6. *PEIL IX.* (1869) 137. — 7. *PEIL XIII.* (1871) 341., 413., 481. — 8. *Márkus J.: A liberális szellem a református egyházban. (A magyar református liberális teológia)*. Pépa, 1939. 95. — 9. *PEIL XVIII.* (1877) 1. és köv. — 10. *Lelkészegyesület XXI.* (1928) 39. sz. (szept. 29.) 296. — 11. *Zoványi J.: Vallás és egyház, egyház és állam, állam és iskola. Egyetértés, 1910. karácsony.* — 12. *PEIL XI.* (1869) 877. *Márkus Jenő* mutat majd rá, hogy mennyi túlzás van ebben az állításban. I. m. 95. — 13. *„Zeitgemässe kirchlich-politische Andeutungen für Ungarn.”* Emlékirat a császárhoz. Országos Levéltár — G. I. 4619/1849. sz. — 14. *Magyarország története*. Szerk. Molnár Erik stb. II. kötet, 1964. 220. — 14/a. *Uo.* — 15. így volt ez máshol is. *Polányi Imre* alapos tanulmányban mutatta ki a szlovák szociáldemokrácia és támogatója, a cseh szociáldemokrácia nacionalizmusának és szeparatista törekvéseinek gyökereit. Különnyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tud. Közleményeiből. Szeged, 1963. 213–235. — 16. Az első kettőt megszavazta református zsinatunk két elnöke is. *Vö. Kónya I.: A magyarországi református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Bp. 1967. 189–192. — 17. *Felsőházi Napló 1927. II. köt.* 103. — 18. *Theol. Szemle XII.* (1936) 162. — 19. *Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidók üldözése ellen*. Bp. 1945. —

20. *Andics E.: I. m. VI–VII. lap.* — 21. *Ravasz L.: A gyülekezeti ígírdetés elmélete*. Pépa, 1915. 370. — 22. *„Legyen világosság!”* I. Bp. 1938. 352. Kónya Istvánnak a szerző más nyilatkozataival is könnyű volt cáfolni az itt élénk rózsaszínűre festett képet. I. m. 175. — 23. *Eugen Lemberg: Nationalismus*. Rowohlt 1964. I. 206. — 24. *Horst Zillesen: Volk-Nation-Vaterland*. Gütersloh, 1970. 148–149. — 25. *Fr. Daab: Paul de Lagarde. Deutscher Glaube, deutsches Vaterland, deutsche Bildung*. Jena, 1919. — 26. *Lukácsy Imre: Hát az Isten nem áll-e bosszút?* 1921. 3. — 27. *H. Taine: Les origines de la France contemporaine*. 1875–1893. — 28. *Az Egyetemes Konvent Jegyzőkönyve*, 1943. máj. 19. 2. sz. 5. — 29. *Uo.* 1944. máj. 4. ill. 358–59. — 30. *Im. VI. lap.* — 31. *Szeremlei S.: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Bp. 1874. 78–79. — 32. *Uo.* 82. — 33. *A Budapesti Ref. Theol. Akadémia története 1855–1955*. Bp. 1955. 105. *Vö. PEIL 1906. 21. sz. 322.* — 34. *János Z.: Papi dolgozatok III.* 240–253. *X. 142.* (1912) — 35. *Debreceni Lelkesztői Társ. 1916. 275.* — 36. *Uo.* 1917. 305. — 37. *Varga Zoltán: A debreceni tudományegyetem története 1914–1944*. Debrecen, 1967. 91. — 38. *Uo.* 100–101. — 39. *Egyházunk és a szocializmus. Reformáció 1922. jan. 15.* — 40. *Uo.* 237. 1. — 41. *Uo.* 240. 1. — 42. *Uo.* 432. 1. — 43. *Uo.* 436–437. 1. — 44. *Kónya I.: I. m. 52–53.* — 45. *Uo.* 48. — 46. *Kovács J. I.: I. m. 263–264.* — 47. *Varga Z.: I. m. 107.* — 48. *Uo.* 108. — 49. *Ref. Közélet IV. évf. (1938) 4. sz. (dec.)* 26. 1. — 50. *Török István: Egyház és politika*. Pépa, 1935. 14. — 51. *Márkus Jenő: I. m. 116–117.* — 52. *Iff. Czeglédy Sándor: A választott nép*. Bp. 1940. 5. — 53. *Uo.* 103. — 54. *Uo.* 104. — 55. *Uo.* 116. — 56. *Uo.* 133. — 57. *Uo.* 56. — 58. *János Z.: Papi dolgozatok III.* 253. „Nemzetköziség és hazafiság”, II.

években a fasiszmus elleni harcban, s melynek során akaratlanul is szétvált az éppen a marxizmus által vallottan egységbe tartozó *nemzeti fejlődés*, mint társadalmi-politikai-kulturális folyamat összessége és *nacionalizmus*, mint ennek ideológiai vetülete. Úgy tűnt, hogy létezik egy „nemzeti” tudat (ebbe belevegyült minden, ami a Hitler ellenes táborban hasznosítható volt, különösen a nemzeti történelem „függetlenségi” elemei) és egy „nacionalizmus”, mely a bírálendő (azaz burzsoá) jegyeket hordozta magán. (Holott mint tudott a nacionalizmus, mint a 19. század „uralkodó eszmei áramlata” felszívta magába a nemzeti együvé tartozás már korábban is meglevő elemeit, s mind felfelé ívelő mind hanyatló periódusában ötvözve jelentkeznek ezek.) Mindehhez hozzájárult, hogy a fasiszmus leverése után nem következett be a fogalmak jelentéstartalmának felülvizsgálata, hanem a napi politika taktikájában használták fel a nemzeti hagyományokból éppen azt, amelyik bizonyos társadalmi-politikai célok historizálására megfelelőnek látszott... Így a nacionalizmus elvesztette valós értelmét, azt, ami, ui. történelmileg kialakult eszmerendszer, melynek, mint ideológiának a történeti fejlődésben adott funkciói vannak. S lett belőle pusztán a „burzsoá ideológia egyik formája”. Ugyanakkor egy sor eszmei elemet, mely a legszorosabban a nacionalizmus történetéhez kötődik, mint megkülönböztetett „haladó nemzeti hagyományt” igyekeztek beépíteni a ma tudatába. (Csak utalni szeretnék az éppen a dualizmus időszakában tevékenykedő, és nagy hatást kiváltó szélsőségesen nacionalista, a sovinizmusig is eljutó *Thaly Kálmán* történetírásának elismerésére az 1950-es években, melynek egyik alapja nyilván „Rákóczi íródeákjának” — ahogy *Thaly* magát nevezte — német-ellenes, „kuruc” — tegyük hozzá: álkuruc — szemlélete volt.)

De a későbbi kor politikája nemcsak itt szól bele választott témánk kutatásába. A hazai nacionalizmus-kutatásokat mindig is az kötötte gúzsba, hogy miután a magyar uralkodó osztályok koncepciója és politikája a Kárpát-medence népeinek egy nemzeti államban, magyar szupremácia alatt való tartós együttartására megbukott (1918), az újabb államalakulatok egy másik nacionalista osztály, vagy osztályok koncepciója alapján jöttek létre. Míg a korábbi — dualizmusbeli — magyar nacionalizmus egy olyan nemzeteszmét konstruált, s olyan hatalmi formát épített ki, amelyik a nem magyar ajkú népek, a Monarchia más nemzetei részére volt elfogadhatatlan, addig most az új államalakulatok léptek fel olyan politikával, immár az ő keretükbe jutott más nemzet-elemekkel, melyet korábban épp velük szembe gyakoroltak — talán még liberálisabban is — a magyar uralkodó osztályok. A történelmi Magyarország szétszakadása után a nemzeti problémák, a térség különböző — immár más-más államkeretbe szorított és azon belül szervezett — nacionalizmusainak fő kérdése az oly sokszor kihasznált és sokmindenre felhasznált „határkérdés”, az egymás rovására teendő „revízió” lett. Ilyen viszonyok között a nacionalizmus történetét kutatni a legkényesebb kérdések közé sorolódott, mert az egymással szemben álló új államalakulatok ideges érzékenységgel figyeltek a szomszéd államban folyó ilyen irányú kutatásokra, s azt azonnal nemzeti létük fenyegetésének fogták fel. (Mindezt megérthetjük, ha arra gondolunk, hogy 1919 után végeredményben a királyi Románián kívül teljesen új államokról volt szó, melyek — mint minden frissen szerveződő „nemzetállam” — történetileg is igyekeztek pillanatnyi helyzetüket visszahistorizálni.)

S mint ismeretes, a problémák nem szűntek meg 1945 után sem. Egyrészt az antifasiszta időszakból átöröklött taktika (van olyan felfogás is történettudomá-

nyunkban, mely azt kifogásolja, hogy a baj az volt az ideológiai életben, hogy ezt csak taktikának tekintették) és az ennek nyomán kibontakozó zavar a nacionalizmus kérdésében továbbra is körülhatárolta a kutatások irányát, másrészt a most már baráti viszonyba került duna-medencében fekvő kelet-európai országok a nacionalizmus kérdésében továbbra is szuperérzékenységet mutattak. Így tehát akár a 19. századi, sőt, mint tudjuk középkori kimondottan tudományos kérdésfeltevések másnap már a nyílt politika színpadán kaptak szerepet. És ez az európai szemmértékkel kissé mulatságos érzékenység még ma sem szűnt meg...

Végül egy harmadik kérdéskörre is kell röviden utalnunk épp az első kettővel összefüggésben. Ugyanis a kelet-európai országokban a fasisztól való megszabadulásuk, felszabadításuk után a történettudományban a *napi politikához való erős kötődés* alakult ki (ennek az egész társadalmi berendezkedéshez kapcsolódására e helyütt nem térhetünk ki), s ez többek között oda is vezetett, hogy a történész az előbb említett politikailag érzékeny pontként számbajövő nacionalizmus kérdésében nem találta (vagy nem is találhatta?) meg a történettudomány ezen összetett kérdés-komplexumára a helyes választ. Ahelyett, hogy a történelemből igyekeztek volna politikai bölcsességet nyerni (márpedig a nacionalizmus kérdésében igencsak szükséges lett volna) a politikából vonták le a „történelmi tanulságokat”.

A monarchia felépítése és a térség nacionalizmusa

Mint utaltunk rá, a kiegyezést követő időszakot, a dualista rendszer kiépülését a magyar nacionalizmus történetében az egyik „feltöltődési” szakasznak tekintjük.

1. Először kezdjük 1848/49 bukásával. A magyar nacionalizmus a 19. század első évtizedeiben egyike Közép-Kelet-Európa nacionalizmusainak, a térség kétségtelen legerősebb ilyen irányzata. A deformálódás ott kezdődik, amikor 1849-ben elbuknak a független nemzeti állam megteremtésére irányuló magyar törekvések. Bécs, mint ismeretes, a bukott szabadságharc után a magyar nemzeti mozgalom egésze iránt teljes értetlenséget tanúsít, s ez Magyarországon felfokozza az *osztrák-ellenes* hangulatot. S amíg a szabadságharc idején még császár (Habsburgok), osztrákok (Bécs) a magyar nemzetközi törekvésekben nem mosódtak teljesen egybe (gondoljunk csak arra a tényre, hogy 1848 tavaszán a bécsi megmozdulások idején erősen tartja magát olyan koncepció is, mely szerint a magyar nemzeti mozgalomnak a császárt Budapestre kell hoznia), addig 1849 után a magyar nacionalizmusban Habsburg és osztrák (mint egy másik nemzet) közé egyenlőségjel kerül, sőt a deformálódás legjobban azon látszik, hogy a középkori gondolatvilágra visszanyúló „jó király—gonosz tanácsadók, hivatalnokok” toposzként továbbélő gondolatreflexére alapulva a magyar nacionalizmus elsősorban osztrákellenes és nem Habsburg-ellenes lesz.

Mindehhez járult 1867, mely a történeti realitás volt, de amely a nemzeti állam megteremtése szempontjából mégiscsak félmegoldást jelentett. A magyar nacionalizmus így a történelem logikája szerint feltöltődik osztrák-ellenes, „függetlenségi” elemekkel, a magyar múltból azokat a korszakokat emelve a „nemzeti” magaslátára, melyek a mindenkori Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalommal voltak kapcsolatban. Sőt, ez a konstrukció vezetett a nemzeti kérdésben ahhoz, hogy a társadalmi programok is, melyek az 1867-es konstrukció szociális oldalát kezdték volna ki, minduntalan

nyakukba kellett hogy vegyék e függetlenségi gondolatrendszer nem egyszer már „nyűgnek” számító terhét.

2. Egy másik társadalmi tényező szintén a kiegyezésen túl, 1849-hez vezet bennünket vissza. A szabadságharc vezető ereje a *birtokos kis- és középnemesség* a bukás után kiszorítva a politikai funkciókból visszahúzódott a vármegyei, vidéki élet sáncai közé, minek következtében, most már elveszítve nagyratörő, és nem egyszer nagyralátó terveit a provincializmus mind több jegyét fedezheti fel rajta már a kortárs szemlélő. Ők azok, akik a forradalom és szabadságharc előtti köznemesség Európa felé tájékozódása helyett — mint ahogy egy korabeli történetírónk (*Pesthy Frigyes levele Ráth Károlyhoz*, Pest, 1865. II. 21. MTA Könyvtár Kézirattára) mondja — most már „a megyeház ablakából” szemlélik a világot; felfogásuk, gondolkodásmódjuk, de még öltözködésük, olvasmányuk is elmarad az ötvenes évek meginduló polgárosodása mögött. S mindezt az ő nem minden tragikusság nélküli helyzetével összefüggő tartást érzi „magyar”-nak. A vidéki köznemesség, majd ennek következő generációi, kik a közgondolkodás alakításában nem kis szerepet kapnak, a magyar nacionalizmus történetébe a *provincializmus* egy sorát hozzák, mely tulajdonságok eredetileg a szabadságharc bukása utáni visszaszorított helyzetben alakultak ki, mint a Bécs elleni nemzeti opposíció egyik viselkedési-formája.

3. A *nemzetiségi kérdés*, mint az 1867-es konstrukció fémegoldásainak később legélesebbé váló problémája szintén 1848–49-hez megy vissza. Mint ismert, a magyar politikai vezetés döntő többsége a forradalom alatti nagy perspektívák büvöletében nem vette elég komolyan a nemzetiségek követeléseit, s miközben Viktória angol királynővel tárgyalt, elszalasztotta a lehetőséget, hogy az ország területén mozgolódó más, még természetesen kialakulatlanabb nemzeti mozgalmakkal okos, a helyzetnek megfelelő reális kompromisszumot kössön. A magyarnál a fejlődés korábbi fázisában tartó (szerb, román, szlovák) nemzeti mozgalmak pedig már 1849 májusában nemzetiségi autonómiákat (Magyarország keretében) kérnek a lipótszentmiklósi, karlócai, balázsfalui gyűléseiken. Ekkor kerülnek egymással szembe (természetesen Bécs ügyes taktikájával), fegyverrel is a kárpát-medence nemzeti mozgalmait, s ez a konfliktus-sorozat már magában hordta a 19., sőt a 20. század átkos ellentéteit. A nacionalista magyar történetírás csak azt szokta hangsúlyozni, hogy a nemzetiségek azt kapták jutalmul (mivel Bécs mellett harcoltak), amit a magyarok büntetésül: nemzeti követeléseikből Bécs nem teljesített semmit. Azt azonban elfelejtették hozzátenni, hogy éppen azért nem, mert ezek már a korabeli Bécs szemében is ha kisebb súlyú, de mégis ugyanolyan nemzeti mozgalmaknak számítottak az összmonarchiai törekvések ellen, mint a sokkal erősebb, imént levert magyar.

Lényegében ez a politika érvényesült 1867-ben is. Az európai remények elvesztése, a német egységen belüli vezető szerep lehetőségének szertefoszlása után a Habsburg udvar rá volt kényszerítve a kiegyezésre a magyarokkal, s így teljesen ráhagyta a magyar politikai vezetőrétegre, miként rendezi viszonyát a térség más nemzeteivel. Ez utóbbiak követelése a „történeti országos népségek” (magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek) egyenjogú elismerése volt az állam területi épsége és politikai egysége mellett. A magyart, mint hivatalos nyelvet elismerték, de az országgyűlésen a tanácskozásban, előkészítésben minden nyelv használatának megengedését, s a törvények más nyelveken is történő kihirdetését kérték. (Ezen

egyedül a románok mentek túl, kik Erdély autonómiáját követelték.)

A magyar országgyűlésben csak hosszú vita után elfogadott 1868-as ún. nemzetiségi törvény azonban egy egészen más alapról rendezte a kérdést. Noha a törvény előkészítői a magyar politikai vezetőréteg legtürelmesebb képviselői voltak (a törvényjavaslat több jogot kívánt megadni a nemzetiségeknek, mint amit az országgyűlés végül elfogadott), a kor (s ez egész Európára értendő) liberális-nacionalista felfogásából indultak ki, mely az állami kereteket csakis nemzeti keretként volt képes felfogni, s mely elképzelhetetlennek tartotta egy nemzet-államon belül esetleg „nemzetiségi közjogi területek” megadását. (E tekintetben a Lajtán-túli tartományok berendezkedése volt csak eltérő, ahol az egyes részek a „die im Reichsrat vertretenen Länder” voltak.) A törvény nem ismeri el tehát a nemzetiségeket, mint „nemzetegyeniségeket”, viszont a liberalizmus szellemének megfelelően kimondja, hogy sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget nem tesz, s mint egyes állampolgárok a nemzetiségek is szabadon használhatják nyelvüket, fejleszthetik kultúrájukat.

Ez a nemzetiségeknek természetesnek kevés volt, s hiába akadt a magyar politikai vezető rétegben néhány egyéniség, (Eötvös, Deák, majd Mocsáry Lajos), kik politikai bölcsességben messze meghaladták kortársaikat, a nemzetiségi törvény végrehajtása, gyakorlati alkalmazása a következő évtizedekben nemhogy a liberálisabb megoldások felé haladt volna tovább, hanem a mindennapi életben még inkább megsoványodott. A nemzetiségek politikai képviselői hamarosan passzivitásba vonultak, s így a magyar és az itt élő kis népek nacionalizmusa most már politikai formában is állandósítva farkasszemekkel nézett egymásra. Ez a kiegyezési struktúrából eredő következmény volt azután az indíték, hogy a magyar nacionalizmus az osztály-ellenes függetlenségi-gondolatkör magába ötvözése mellett megtelt a Magyarország területén élő más népek iránti szembenállással is. A már a korábbi évtizedekben is hol erősödő, hol gyengülő *osztrák-ellenesség* és *nemzetiség-ellenesség* most már szerves része lett a magyar nacionalizmusnak.

4. Történetítésünk és „természetesen” más szomszédos országok történetírása is néha megfelelkezik a Monarchia-beli magyar nacionalizmust beilleszteni az itt jelenlévő és ható *több nacionalizmus* közé. Az antifasiszta „nemzeti összefogás” szellemében ismét felerősödött dualizmuskori magyar „függetlenségi” hagyományok nyomdokain az 1950-es évek elején Magyarország „gyarmati elnyomása” „gyarmati függése” volt a dualizmuskori történeti összefoglalások vezérszava. A volt nemzetiségek történetét azzal intézték el jobbára, hogy kimutatták a magyar uralkodó osztályok nemzetiségeket elnyomó politikáját, másrészt 1848/49 története tárgyalásakor kiindulva Marx és Engels néhány szláv-ellenes kijelentéséből, a korai nemzetiségi mozgalmak reakciósságát hangsúlyozták. Az 1960-as években felinduló Monarchia-kutatás végeredményben ugyanebben a kétpólusú: osztrák (Lajtán-túli)-magyar rendszerben gondolkodott, noha nagyot lépett azzal, hogy ezen ellentétpárt most már összmonarchia keretben (így osztrák oldalról is) igyekezett ábrázolni. A nemzetiségek történetének mélyreható elemzésére (szociális struktúra, demográfiai alakulás, asszimilációjuk stb.) nem került sor, minek következtében az ő nacionalizmusuk bemutatása is elmarad a magyaroké és az osztrákoké mellett.

Ezek a nacionalizmusok a 19. század második felében a magyarénál jobban megőrizték a polgári, kis-

polgári, demokratikus elemeket, melynek társadalmi alapja az volt, hogy az 1850-es években kibontakozó kapitalista gazdaságban a nemzetiségi kisburzsoázia nem tudott versenyre kelni az összmonarchiabeli tőkével, megmaradt jobban a kispolgári keretek között, s nem szakadt el annyira a nép elsőbb rétegeitől, mint a magyar. Amikor azután ez a liberális polgárság is mind inkább elveszti pozícióját s a radikálisok kerülnek előtérbe, nacionalista alapon képesek átfogni a társadalom különböző rétegeit (így a munkásmozgalmat is, mely a magyar nacionalizmusnak nem sikerült) s kispolgári nacionalizmusuk így a társadalmi forradalomért harcoló erőket is jelentősen befolyásolta. Kétségtelen, nacionalizmusuk ilyen fejlődése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy míg a Monarchia felbomlása Magyarországon szociális mozgalmakhoz, társadalmi forradalomhoz vezetett, addig a nemzetiségi megmozdulások „nemzeti forradalmakba” torkollottak.

S ha a kutató minduntalan találkozik a korabeli írásokban a magyar nacionalizmus osztrák, illetve nemzetiség-ellenességével, ugyanúgy felfedezhető ez az ellenségesség tartás, bizalmatlanság a nemzetiségek között a magyarokkal szemben.

Társadalmi fejlődés és a magyar nacionalizmuson belüli különbségek

Láthattuk tehát, hogy a „kiegyezési mű” — a szerkezetéből következően — mennyiben és miben erősített fel a magyar nacionalizmusban bizonyos, már korábban is meglevő elemeket: mind erősödő osztrák-ellenességet, a nemzetiségekkel szembeni bizalmatlanságot (ha mindez liberális szabadelvűséggel párosult is) s olvasztotta magába a hanyatló köznemesi réteg néhány vonását. Ezek a kétségtelenül nem pozitív jegyek mellett azonban a magyar nacionalizmus alapjában az egyéni szabadság elvének megtartását valló liberális eszményekre épült, s dualizmuskori története folyamán — különösen a kormánypolitika szintjén — azokat teljesen soha nem veszítette el.

Mint ismeretes, a nacionalizmus egyik fő kérdésében — a nemzetiségekhez való viszonyban — azonban már a kiegyezés időpontjában belső ellentétek alakultak ki az *Eötvös-Deák-féle* csoport és a magyar országgyűlés többsége között. Eötvös a centralisták következetesebb polgári felfogása jegyében igyekezett a liberális elveket a nemzetiségi politikában érvényesíteni, mely a Kultuszminisztérium néhány 1868-ban hozott intézkedéseiben is tükröződik. De az egész kormánypolitikára jellemző a kiegyezés utáni első években, hogy minisztériumokban és más központi kormányzervekben, felsőbb bíróságokon több román, délszláv, szlovák értelmiséget alkalmaztak. A 70-es évek elején azonban már a Deák-párt többsége sem követte Deákot és Eötvöst eszméit a liberális nemzetiségi politika útján: a volt nemzetiségi tisztviselőket sorra bocsátották el, majd sor kerül a nagy vihart kiváltó szlovák gimnáziumok és az egyébként szintén nacionalista (szlovák) Matica Slovenska felszámolására.

S ahogy ezt épp a szlovák gimnáziumok betiltása körüli harcok mutatták, ezen intézkedések s végrehajtásuk módja gyakran nem is az állam, a kormányzat vezetőitől indultak ki, hanem a végrehajtó *apparátus* helyi hatalmasságaitól. A *kormányzat* (így pl. a szlovák gimnáziumok esetében *Trefort* kultuszminiszter) éppen a túllengéseket igyekezett visszafogni. A 67-es konstrukcióból tehát egy újabb ellentmondás következett: mivel a nemzetiségeknek nem engedték meg, hogy a helyi közigazgatásban anyanyelvüket használják, a nemzetiségi vidékre kerülő magyar tisztviselő

ha nem értette a helyi lakosság nyelvét, szinte természetesnek, kézenfekvőnek találta a helyi iskolák és alsó közigazgatási apparátus lassú magyarosodásának megindulását. Mindenesetre az 1870-es években egy kettős játék indul meg: a hivatalnoki kar egyrésze a nemzetiségi területeken mind határozottabb törekvéseket tesz a magyar államnyelv hatáskörének kiterjesztésére, míg a kormány — noha minderről tudomása van — többször is kijelenti, hogy nem híve az erőszakos magyarosításnak, mert — *Tisza Kálmán* szavaival — a nemzetiséget és nyelvet erőszakkal terjeszteni nem lehet. S ez a kettősség a dualizmus korabeli egész magyar nacionalizmusra jellemző. Arról ugyanis minden későbbi, elsősorban nyugaton megjelentetett magyar-ellenes propaganda irat ellenére sem beszélhetünk, hogy az Osztrák-Magyar Monarchián belül vagy Magyarországon egy erőszakos agresszív elnemzetlenítés folyt volna, mint pl. Oroszországban vagy 1908 után Törökországban.

Sokkal erőteljesebben indul azonban meg az 1880-as években egy, elsősorban a vidéki középosztályra támaszkodó társadalmi akcióként a kulturális propaganda szférájában egy „történelmi jellegű” magyarosítás. (Felvidéki Magyar Művelődési Egyesület 1882, az Erdélyrészi Magyar Művelődési Egyesület.) De a nemzetiségi politika mellett hozhatnánk példákat az Ausztriához való közjogi viszony tárgyalása köréből is, miként keverednek, máskor válnak szét a nacionalizmus liberális polgári és feudálisabb, konzervatívabb elemei a magyar politikai közéletben.

A következőkben csak arra vállalkozhatnánk, hogy az ideológiai szférában jelentkező legfontosabb különbségekre felhívjuk a figyelmet, s hogy mindezt a *társadalmi fejlődéssel* hozzuk összefüggésbe. Kezdjük talán az utóbbival.

1. A kiegyezés után hatalmas lendülettel meginduló polgári, azaz *kapitalista fejlődés* a szerkezetében túlnyomórészt feudális Magyarországon döntő és gyors változásokat hozott. Mint történeti irodalmunk, éppen az utóbbi másfél évtized kutatásai bizonyították, a 40-es évek kezdeményezéseire és a levert forradalom és szabadságharc utáni neoabszolutizmus polgári vonásaira (jobbágyfelszabadítás, óriási vasútépítések stb.) alapozódó kapitalista fejlődés a legérzékenyebben a magyar társadalom eddigi politikai vezető rétegét adó birtokos köznemességet érintette. A középbirtokok felmorzsolódása történetileg mérve hallatlan gyorsan ment végbe. Ez a köznemesség egyik nemzedékről a másikra veszté el létalapját s ezzel megszokott életformáját. A kiegyezés után az állami és közigazgatási apparátus, valamint a hadsereg megduzzadása kínálják a lehetőséget a birtokát vesztő eladósodó középbirtokos réteg újabb generációinak, hogy e hivatalokat — melyek mégis csak hatalmi pozíciók „vezető helyek” — különösen a köznemesség hagyományos fellegvárában, a vármegyében (alispán, főszolgabíró, szolgabíró stb.) megszállják, vagy beálljanak katonatisztnek. Erről a folyamatról a később *dzsentrinek* nevezett társadalmi réteg kialakulásáról mind a szépirodalom megjelenítése, mind pedig az utóbbi évek történeti kutatása folytat biztonsággal van tudomásunk. Mivel ez a réteg a gazdasági pályák iránt szinte semmi érdeklődést nem mutat, az 1870—80-as években rohamosan felgyorsuló kapitalista fejlődés által létrehívott újabb funkciókba: kereskedelmi, pénzügyi pályára, bank és ipari vezető helyekre döntően az asszimilálódó német, zsidó vagy más nemzetiségű elemek kerültek. Míg tehát a nagybirtok a maga hatalmas, kötött birtokaival a „nagypolitikában” megtartja erős befolyását, s míg a fejlődő kapitalizmussal összefüggő szférákban a más nemzeti-szerű elemek néhány évtized alatt döntő súlyra tesznek

szert, az elszegényedő középbirtokos nemesség a hatalom pozícióiból — nem minden ellenérzés nélkül nézve a polgárosuló rétegre — a közigazgatás elsősorban vidéki posztjain részesedik. S tudjuk, hogy a modern állam mindennapi életében ez a szféra milyen jelentőséggel bír. Ekkor alakul ki e réteg oly sokszor megrajzolt életmódja (Mikszáth) a cigányozó, nótázó, kártyázó életvitel az európai szellemi áramlatokkal való nemtörődés, a magának tulajdonított ezredéves magyar történelemre való hivatkozás, s annak kisajátítása, amit itt a magyarság és a különböző nemzetiségek alkottak. Atyái 48-as szerepéből nála már csak üres virtuskodás marad.

Ennek a rétegnek politikai szerepére és a magyar közgondolkodásban kifejtett hatására történeti irodalmunk az utóbbi években több példát hozott. Azonban máig háttérben maradt egy másik rétegnek akár statisztikai, akár esszézerű megrajzolása, mely réteg véleményünk szerint éppen — az utóbbi évek történetírása által kimutatott — kapitalista fejlődés meglenyűlése folytán lesz társadalmi tényezővé a magyar társadalomban: a polgárosult, hivatalnok, valamint értelmiségi elem. Ez a modern értelemben vett hivatalnok az állami bürokráciában tölti napjait, hónapjait, sőt egész életét, származását tekintve nagyrészt nemzetiségi elemekből verbuválódik, vagy ha éppen birtokos köznemesi családból, mindennapos érintkezésben, foglalkozása közben messze eltávolodik az előítéletektől eltelt, társadalmi lecsúszottságában provincializmusba süllyedő, tragédiáját harsányságba fojtó vármegyei dzsentritől. Egész habitusában sokkal több a 19. század polgárára is jellemző tulajdonság: az éppen a modern bürokrácia elhatalmasodása folytán szerénnyé, a tisztas megélhetésért dolgozó, talán a világot is a maga biztos hivatalából, hivatala ablakából szemlélő polgár. Egész léte függvénye az ország polgárisulásának. Ez az elem mind jobban színezi a magyar középosztály arculatát, polgári, azaz előrevívó vonásokat is kölcsönöz annak. Hibás tehát az a felfogás, mely a magyar középosztályt azonosítaná a dzsentrivel, vagy a magyar közgondolkodás és a hanyatló dzsentri előítéletektől, tartalmatlanságtól teli felfogása közé majdhogynem egyenlőségjelet tenne. Mint ahogy már azt is nehéz elképzelni, hogy a magyar kapitalista fejlődés egyik legintenzívebb szakaszában a feudális múltjából sokat megőrző, lecsúszott, volt politikai vezetőréteg uralta volna a közéletet. Ha ez a vármegyére áll is egyes időszakokban, de korántsem a fővárosra vagy a szintén dinamikus fejlődő vidéki városokra.

2. Nos, ez a szociális differenciálás a magyar középosztályok között azért is szükséges, mert másként nem érthetjük meg a magyar nacionalizmuson belüli árnyalatokat, majd irányzatok különbözőségeit. Eszmei áramlatokról beszélve természetesen mindig igen nehéz olyan általánosításokat végezni, melyek a társadalom egy rétegének egyedeire fenntartás nélkül, vagy mindegyikre áll. Mégis a magyar nacionalizmus türelmesebb és uralkodó irányzata mögött azt a polgárosult középosztályt kell keresni, melyről fentebb szó esett. E felfogásra jellemző az 1867-ben kialakult nemzetállam koncepciója, mely több nyelvet de egy nemzetet ismer el Magyarországon területén. Szószólói (egyik legjellemzőbb ideológusuk az 1880–90-es években a volt Deák-párti Beksics Gusztáv) határozott kirohanásokat intéznek a sovíniszta, a „nyelvi (grammatikai) asszimilációt” követelők és erőltetők ellen, s ők helyett a „politikai asszimiláció” gyümölcsöző voltát ajánlják a nemzetnek. Nem a románokat, tótokat kell nemzeti érzelmeikben megbántani, hanem a magyarság számát kell szaporítani a kárpát-medencén belül: telepítési akciót követelnek, s így a nagybirtok rovására bizonyos

földosztást, a születési arányszám növelését, hogy a magyarság előzönölje Szent István birodalmát, s mindent a hitbizományok és a hatalmas kötött birtokok rovására. (Beksics Gusztáv: A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre. Bpest, 1896.)

E koncepció tehát bevallottan áll a magyarság szuperemációja biztosításának talaján, de a 67-es liberalizmusból még sok mindent megőrzött. Ahogy a nemzetállam fikciója közöttük, s így a lényegében rájuk épülő szabadelvű párt soraiban egész korszakunkban megmarad, úgy a személyi szabadság varázslatos illúziója mindig visszatartja őket a nacionalizmus erőszakos képviselésétől.

3. A századvég mind sarkosabb belpolitikai s eszmei ellentétei között kapcsolódik önálló ideológiai alapvetéssel a magyar nacionalizmushoz az agráriusok felfogása. Ahogy a volt és süllyedő birtokos-nemcsnek a polgári középosztály úgy a magyar nagybirtoknak az új vagy kapitalista tényezők, főként a vállalkozásokhoz rohamosan beáramló banktőke képezte a konkurenciát. Ez az ellentét olvasható ki az új agrárius-nacionalizmusból, melynek egyik legvilágosabb megfogalmazását Károlyi Sándor adta. Szerinte a „mozgó” tőke (azaz a pénztőke) és a „kötött” tőke (mint pl. az ingatlan) között az a lényeges különbség áll fenn, hogy míg ez utóbbi egy hazához, nemzethez van kötve, addig a másik hazája a nagyvilág, oda áramlik, ahol éppen magasabb kamatot talál. A kötött tőke jellege „nemzeti és lokális”, a szabad tőkéé pedig „kozmozopolita természetű”. De gondolatmenetében nem áll meg az elsősorban zsidó nagytőke nemzetietlenné történő kikiáltásánál, hanem mindehhez hozzákonstruálja a munkásság és a tőke egymást feltételezettsége alapján a kettő közös tulajdonságát: mindkettő aláássa a „nemzeti földbirtok” által képviselt „családi, nemzeti, állami összetartozandóságot” — mondja (Idézi Hanák Péter: A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején. Tört. Szemle. 1960. 2—3. sz.)

Zűrzavar a köztudatban

Természetesen az itt vázlatosan körvonalazott gondolatmenetek, melyek a magyar nacionalizmusban a század végén egyrészt új jelenségeknek számítottak, másrészt régi liberális, vagy feudálisabb gondolatvilág továbbvitele voltak, a kor egy-egy ideológus hajlandóságú politikusától nyertek megfogalmazást. Ezekben a fogalmak, kategóriák, ha „sajátos” értelmezésűek, a gondolatmenet következtelen is, de mégis képviselnek egyfajta ideológikus törekvést. A sajtóban, vagy gyakran a képviselőházi beszédekben, ünnepi üléseken elhangzó kitételek, cirkalmazott okfejtések a magyarságról, a magyar nemzetről stb. viszont a legnagyobb zűrzavart mutatják. E — néha a mai olvasóban már csak bosszankodó mosolyt kiváltó — kijelentésekből itt bőven idézhetnénk, annál is inkább, mivel feltárását, történeti irodalmunk — éppen a magyar nacionalizmus konzervatívabb ágának megajzolása közben — már elvégezte. Szólhatnánk a nyugati kultúrába való beolvadásuktól féltő és ezért az idegen szavak használatát már kozmopolitizmusnak nevező ifjúsági gyűlésről, vagy Eötvös Károlyról, aki szerint az Opera egy krajcár szubvenciót sem érdemel, mert a zenekar egyik hegedűse nem tudja a Rákóczi indulót, s ez bizonyítja, hogy az intézmény nem lehet magyar jellegű. Vagy említhetnénk az öreg Thaly Kálmánt, aki rigmusáiban tiltakozik a magyar egyetemeken német mintájú reformja ellen: „Szaladj kuruc, jön a német, lásd mily lompos,

tudós féreg... Mert hogy tudós az tagadhatatlan, de hogy féreg az is való, mert szeret csúszni-mászni." De a tudományos irodalom sem mentes a hasonló megfogalmazásoktól. Beöthy Zsolt a „nemzeti”-t az irodalomban esztétikai kategóriává emeli, mely a művek maradandóságát biztosítaná, Hermann Ottó (!) a Függetlenségi Párt képviselőjeként az alföldi kultúra „magyar zamat”-járól beszél, a már említett Eötvös Károly „a faji érzés” mélységét követelné meg az egyetemi vezetőktől. De hogy mi az irodalmi műben az a nemzeti, mely egyedül maradandóvá teszi az alkotásokat, vagy miért nem lehet egy magyar egyetem úgy felépítve, mint a többi európai, vagy... s ezt így kérdezhettünk tovább — arra senki sem kísérelt meg, mert — tegyük gyorsan hozzá: — senki sem tudott volna választ adni. Szellemsen jegyzi meg a századforduló Magyarországnak kutatója: amikor a magyar fajról beszéltek, annak (vagyis a „magyar származásúak”) kultúrájáról, akkor elfeledkeztek arról, hogy a „legmagyarabb újságírónak” a zsidó Falk Miksa a legsoványabb magyarnak a sváb Rákosi Jenő, a legtalpalávalóbb cigányzenét gyártó muzsikusként pedig a szintén zsidó Rosenzweig Hermann számított...

A magyar nacionalizmust tehát a *köznapi gondolkodás* szintjén fogalmi széttöredezethez, a fogalmak tisztázása iránti igény és végiggondolás hiánya jellemzi, s a millenium nemzeti mámorában szinte mindaz az idegen-ellenesség, elzárkózás iránti hajlam, bizalmatlanság felerősödött a magyar nacionalizmusban, mely korábban fokozatosan ivódott bele. S míg korábban nem, addig most, a századfordulón a „milleniumi Magyarország” valóban a harsány, de most is inkább nagyszájúskodó, mintsem agresszíven elnyomó nacionalizmus lesz a hangadó. A helyzetet legjobban a szakirodalom által oly előszeretettel emlegetett Ignotus-idézzel jellemezhetjük talán a legjobban. „Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták, s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképp méltó és tökéletes műveltségű képviselői, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból s a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog... S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink.” Ignotus: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*. Nyugat. 1908. I. köt. 228. l.)

Az idézet olvasása után persze joggal vetődik fel: kielégítő-e a mai tudományos kutatásban az élesszemű kortárs sorainak idézése? Hiszen ha csak a tényeket vesszük, Budapest valóban telve van szlávokkal, németekkel, zsidókkal. Pesten az utcán használt nyelv a század 80-as éveitől csak részben volt magyar. — A közigazgatás államosítása valóban az osztrák, és az európai minta szerint történik szemben a mozdulatlan akart vármegyei szervezettel. A börze — a hazai tőkes fejlődés következtében — elsősorban zsidók kezében van, a mozgótöke úgyszintén. A szecesszió, a szimbolizmus — az árvalányhajás népieskedéshez képest szintén európai stb., stb.

Vagyis a század második felében Magyarországot is elérte a polgárosult Európa gazdasági és kulturális életének hullámai, melyeknek a magyar társadalom belső struktúrájából következően elsősorban „idegen” — tegyük hozzá: gyorsan asszimilált — népelemek voltak hordozói. A hagyományos „nemzeti kultúrának”

ekkor beolvastania, asszimilálnia kellene a polgári eszmei-kulturális áramlatok egész sorát, s ekkor a magyar politikai vezető réteg egy nem kis része hátat fordít ezeknek, sőt rájuk támad, s mindezt azzal indokolja, hogy az „nem magyar nemzeti”. Azt gondolom, hogy a magyar tőkének ezek a „megbélyegzések” nem sokat ártottak és a közigazgatási apparátusnak sem. De a magyar közgondolkodásnak és emellett a magyar kultúra fejlődésének annál inkább. Hiszen hol volt a korabeli Európában olyan ország, ahol egy kultúrtörténeti áramlatot azzal lehetett volna népszerűsíteni, hogy az nem nemzeti. Hát még ha az elutasítás alapját is ebből a „nemzeti”-ből kovácsolják össze! A magyar nacionalizmusnak ezek újabb vadhajtásai voltak, melyek a történelmi magyar nemzeti kultúrát mesterségesen igyekeztek elzárni a más nemzetek felől érkező kulturális hatásoktól...

Új törekvések

A 20. század elejének Magyarországon a hallatlan erős szellemi pezsgés a nacionalizmus kérdésében is hozott a felszínre új elképzeléseket. Sajnos azonban a jelen előadási keret nem engedi meg, hogy pl. olyan — egyébként izgalmas — kérdésekre kitérjünk: vajon miként lehetséges, hogy a magyar progresszió nem tudott a „nemzeti kérdéssel” és a „nacionalizmussal” megbirkózni. Hiszen mint ismeretes a szociáldemokraták leegyszerűsítették a kérdést, s jobbra nem is akartak tudomást venni a nemzeti problematika létezéséről, a nacionalizmust egyszerűen a burzsoá osztálytársadalom egy tartozékának tekintették. S az is tudott, hogy a kor legélesebb szemű intellektuálisai, a polgári radikálisok, minden új reformelképzelés mellett végül is megmaradtak a magyar nemzetállam polgáriasult alapkoncepcióján belül.

Ugyanakkor a magyar hivatalos politikában is új hangok kapnak erőre elsősorban a Tisza István pártja (Munkapárt) körül tömörült, társadalmilag a legkülönbözőbb rétegekből (a bihari kisnemesből bizonyos bankárkörökből) származó csoportban. Ha csak az 1914-ben indított *Magyar Figyelőt*, a Tisza-kormány „félhivatalos” ideológiai folyóiratát, vagy a volt centralista-polgári hagyományokat mindvégig ápoló *Budapesti Szemle* hasábjait olvassuk, azt látjuk, hogy mind többen kezdenek beszélni — természetesen az ellenzéki Függetlenségi Párt ellenes éllel forgatva a fegyvert — az öreg Kossuth bölcs nemzetiségi politikájáról, aki egyedül helyesen a megbékélést kereste volna a nemzetiségekkel; érdeklődnek a nemzetiségek belső kérdései iránt: megindul egy igen színvonalas, máig használható könyvsorozat a nemzetiségi kérdés történetéről (szerkesztette: Szabó Orest) megszületik a történeti irodalomban az első, a koraközépkori magyar történelemre összeállt koncepció, melynek kimondott célja, hogy bebizonyítsa: a magyarság mindig is megértést tanúsított a vele együtt élő nemzetiségek gondjai iránt, s akik a magyar nemzetállam széttörése mellett agitálnak, azok végeredményben „hálátlanok” a magyarsággal szemben, s engedik magukat a külföldi propaganda által vezetni. (Karácsonyi János: *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*. Nagyvárad. 1916.)

S itt a magyarázathoz is érkezünk. A nemzetiségi radikális irányzatok, melyek különösen a fiatal nemzetiség értelmiség körében mind erősebb önállósulási törekvésekkel léptek fel. Sőt, pl. a románok között a már több évtizede fennálló román királysághoz tartozás érdekében 1910-től mind többször összeütközéshez is vezető propaganda folyt. Ez arra kényszerítette a

magyar politikai vezető réteget, hogy végiggondolja — a maga módján — a nemzetiségi kérdést. Ekkor rémlik fel először annak konkrét veszélye — noha a magyar politikusok sohasem hittek ebben —, hogy Magyarország területét szétszakítják a nemzeti ellentétek. S ez a magyar nacionalizmuson belül a századforduló sovénizta hajlandóságú politikájától eltérően egy békülenebb irányzatot termelt ki, melynek eredménye végül is a Tisza-féle új nemzetiségi politika: a tárgyalások a románokkal, engedmények a nemzetiségi politika elveiben is. (Azt sem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni, hogy Tisza kormányzatának stabilitása érdekében „rájátszott” a nemzetiségekre, mert mint a korabeli statisztikák is mutatják, a Függetlenségi Párt a magyar, a Munkapárt a nemzetiségi területeken kapta szavazatainak döntő többségét. Hasonló tényezőként kell megemlíteni a Balkán háborúk előidézte új nemzetközi szituációt.) A kérdés most már csak az volt, hogy vajon a nemzetiségek (az ország lakosságának még mindig mintegy 50%-a) hajlandó-e a magyar nemzetállam platformján komolyan megegyezésre jutni. Mint ismeretes nem, mert Tisza, noha sok vonatkozásban visszanyúlt a 67-es liberális konstrukcióhoz, azon továbbfejleszteni semmit sem akart (egyetlen „elvi” jellegű „engedmény”-t tett: megengedték a különböző nemzeti színek és jelvények viselését). És a nemzetiségi mozgalmak ekkor már mind határozottabban a világháború szövetségi rendszerei szerint küldözgették képviselőiket a központi hatalmakkal ellenséges oldalra...

A magyar nacionalizmuson belüli utolsó színváltozás, bizonyos ismételt visszafordulással a liberális elvek felé már semmit sem segíthetett a magyar nacionalizmus sarkátételén a magyar nemzetállam elképzelésén...

A nacionalizmus nacionalista kritikája

Korábban azt mondtuk, hogy a magyar nacionalizmus dualizmus-kori történetét úgy kívánjuk tárgyalni, mint a magyar nacionalizmus egyik feltöltődési periódusát; s nem is valami rendszeres történeti áttekintését adni, hanem inkább arculatán az újabb és újabb vonásokra a figyelmet fordítani. És ha történeti irodalmunk kiindulása mindig az, hogy a magyar nemzeti fejlődés csak torz formákban mehetett végbe: a független nemzeti állam megteremtésére nem volt elég ereje, de arra igen, hogy ezzel egyidőben más, még gyengébb nemzeti mozgalmakat visszaszorítson, akkor mindehhez hozzá kell tennünk: a továbbfejlődés is torz módon történt. Az annyira óhajtott független nemzeti állam megvalósult — de a trianoni Magyarország létrejöttében, úgy, ahogy a magyar „nemzetállam” konstrukcióján túl a tényleges magyar nemzet is bizonyos mértékig feltöredezett. S miként a dualista megoldás, úgy a trianoni békeszerződés is újból *fel-fokozta* és újabb motívumokkal bővítette a magyar nacionalizmust. Mivel történetírásunk adós még a Monarchia bomlását és a forradalmakat követő évek beható vizsgálatával — így az esztétörténeti vonatkozásokkal is — itt most csak két, a Horthy-korszak nacionalizmusának egészét, de elsősorban a „trianoni új helyzet”-et illető ténytet szeretnénk kiemelni.

1. Az egyik a „trianoni sokk”. Ha a kutató az 1919-et közvetlenül kutató évek forrásanyagait veszi kézbe, dőlnek felé az „ezeréves történeti jog” megsértéséről, „a haza szétszagattott testéről” írott slogan-szerű megfogalmazások. Egyszerű lenne — mint ahogy így is szoktuk tenni ezt — elintézni azzal, a végeredményben helytálló megállapítással, hogy a magyar nacionalizmus

egészen felerősödött s hogy a rendszer uralkodó osztályai érdekeinek megfelelően nagy sovénizsra, nacionalista propaganda folyt, és így tovább. A források mind szélesebb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy itt 1919 után a történelmi Magyarország senkitől sem várt szétesése időszakában a magyar nacionalizmus nem tárgyalható csak úgy, mint a rendszer bizonyos politikai-ideológiai jelensége, vagy a konzervatív politikai köztudat egy részének zavara. Az annyit hirdetett „nemzeti tragédiát” az ország középosztálya — és tegyük hozzá: más társadalmi rétegek is, messze a középosztályon túl — olyan erősen s gyakran annyira láthatóan „őszintén” (más kérdés, hogy milyen következtetéseket vont le ebből) élte át, hogy az értelmiségi levelezésekben például a leginkább személyi megnyilatkozásokat is minduntalan átsüti, átfűti a felforrósodott nacionalizmus. Ez a sokkírozás, a nacionalizmus gondolkörének egészen széles körű kisugárzása, melyhez hozzá kell tenni az új államokhoz került magyarságról érkező — nem egyszer szándékosan felerősített — riasztó híreket éppen az értelmiséget elevenen érintő kulturális élet terén, magyarázza is egy kissé: miért maradt ennyire nacionalizmus-középpontú a korszak egész politikai gondolkodása, s miért voltak olyan kevesen, akik majd a 30-as évek végén a magyar nacionalizmus vélt „diadalmenete” mögött a társadalmi-politikai mozzanatokra hívták volna fel határozottan a figyelmet...

2. A másik kérdés: *hogyan viszonyult az 1919 utáni magyar nacionalizmus a korábbihoz?* Milyen gondolati elemeket vett át és vitt tovább előző korszakbeli történetéből?

Történetírásunk egy időben — nem kis mértékben a historiográfiai megjegyzésekben ismertetett tchertételek alatt — ezt egyszerűen úgy válaszolta meg, hogy a társadalmi és politikai reakció szinte minden színét felmázolta a húszas évek magyar nacionalizmusára. Mit mutatnak azonban a tények?

Az 1919 utáni új helyzetben a magyar politikai vezetőréteg csak egy pillanatig állt meg az ország szétesése feletti kesergésnél, s ezt rögtön logikusan követte a további program kérdése. S az új program, a „Nem, nem, soha”, az, hogy a történelmi Magyarország felbomlásának másnapján már kinyilatkoztatták: Magyarország sohasem fog belenyugodni szétszakításába — meghatározta a kor nacionalizmusának uralkodó formáját is. Mindenek előtt, mint az az esztétörténeti folyamatokban már általános, az új nacionalizmusba az első pillanattól beépült a monarchiabeli erős kritikái felülvizsgálata. Ezt a kritikai elemet történetírásunk előszeretettel egyszerűsíti le a forradalmak kritikájára, kiemelve az ellenforradalmi gondolkodáson azon téziseit, miszerint: a forradalmak (s itt elsősorban a Tanácsköztársaságra gondolnak) felelősek az ország felbomlásáért: a belső forradalmi erők gyengítették a „nemzeti ellenállóképességét”, a proletárforradalom és korábban a radikális elemek voltak azok, akik érzéketlenséget tanúsítottak a nemzeti probléma iránt s egyébként is Károlyi volt az, aki tárgyalásba bocsátkozott az ország feldarabolásáról. Nos, ez a gondolatvezetés valóban élt a Horthy-rezsim nacionalizmusában, de ez sokkal inkább a forradalmak nacionalista kritikája volt, sokkal inkább a forradalmakra volt kihelyezve, mintsem az ország szétesésére. (Ezt bizonyítja, hogy ez az összefüggés már a politikai konszolidáció előtt kikopik a sajtóból...) Egy tartósabb elem azonban a dualizmuskorabeli nacionalizmus kritikái felülvizsgálata. Ez a felülvizsgálat megindul a rendszer első hónapjaiban megjelent híres (vagy már hírhedt is tett) Szekfű-műben, a Három nemzedékben, és végleges betetőzést nyer a Klebelsberg által kifor-

mált „neonacionalizmus” gondolkörben. (Szekfü Gyula: Három nemzedék. Bpest. 1920. illetve Klebelsberg Kunó: Neonacionalizmus. Bpest, 1928.)

A kritika abból indul ki — néha kimondatlanul, néha kimondottan —, hogy ha azt akarjuk, a volt nemzetiségek (és természetesen az elvesztett területek) valaha is visszaszójjenek az országhoz, úgy új nemzetiségpolitikát kell kidolgozni. Újnak kell lenni abban az értelemben, hogy el kell utasítani a türelmetlen magyárosítást, lehetőséget kell biztosítani a nemzetiségek békés egymás mellett élésére. Ennek szellemében e koncepció történelmi alapozása (mely mindennek előtt az újkori magyar történelem maig legnívósabb forráskiadvány-sorozatában a *Fontes Historae Hungaricae aevi recentioris*-ban öltött testet) minduntalan azt igyekezte bizonyítani, hogy a magyarság a Kárpát-medencében türelmesen élt együtt a nemzetiségekkel, csak a nemzetiségek hálátlansága és Bécs által történt feltüzelésük (ennyi marad meg a magyar nacionalizmus e koncepciójában a Bécs-ellenes elemből) vezetett kiszakadási törekvésekhez. Erről az alapról vizsgálja a dualizmuskori nacionalizmus egyik ágát, mégpedig a korábban mint a sovíniszta, az egészében a dzsentri által fémjelzett köznemesi-ihletésű nacionalizmust. Szerintük ez utóbbi magyarsága kimerült a Bécs elleni állandó oppozíciós közjogi vitákban, ugyanakkor nem vette észre, hogy a nemzetiségi politikában a hangos magyarkodásával, türelmetlenségével nem megy semmire, csak feltüzele azokat a magyarság ellen. S e kritika egyértelműen nyúl vissza — mert az új helyzetben kényszerítve volt erre — a dualizmus korának türelmesebb nacionalizmusához, azt állítja, hogy annak vonalán kellett volna továbbhaladni és a „pozitív magyarság” jegyében a nemzet erőinek szaporítására kellett volna a figyelmet fordítani. S ami az érdekes: e koncepció kidolgozó (elsősorban a Klebelsberg kultuszminiszter köré csoportosuló társadalomtudományi-értelmiségi csoport) már fiatalon vagy érett tudósként, publicistaként a Monarchia utolsó évtizedében fel-leléptek az új koncepció őseit képező új törekvések mellett, sőt többen egyenesen Tisza táborából jöttek.

Nincs most arra időnk, hogy ismét kitérjünk — ez akár egy külön előadás tárgya lenne —: milyen eltérő, más vonulatok húzódtak meg a két világháború közötti korszak nacionalizmusában, vagy milyen társadalmi átrétegződés folytán milyen ártértekelés, és mennyiben következik be az 1930-as években, mint ahogy annak kifejtésére sincs lehetőségünk, hogy hová vezetett és milyen téves premisszákból indult ki a magyar nacionalizmus ez újabb irányzata a dualizmuskorabeli nacionalizmus nacionalista bírálata.

Néhány következtetés

Végül, röviden, lezárás helyett, inkább az értékelést elősegítő néhány gondolatra, s néhány általánosításra szeretném a figyelmet felhívni.

1. A történésznek világosan kell látnia, hogy Közép-Kelet-Európában éppen a török hosszú, itt, Európa kapujában állomásozása révén, majd kiűzése után, egy olyan tarka nemzetiségi kép alakult ki, mely egyedülálló volt a korabeli civilizált világban. A 19. században a magyar uralkodó osztályok kísérletet tettek e több történelmi nemzet egy nemzetállam, a magyar nemzetállam keretében történő egyesítésére. E kísérlet jegyében állt össze a 19. századi magyar nacionalizmus gondolkör. Mint láthatjuk, e politikai koncepció teljesen inadekvát volt a valóságos történelmi helyzettel, s lényegében egy olyan pozitív program sem volt a korabeli Magyarországon, mely a nemzetállam varázsától menekülni tudott volna. — De felvetődik a kér-

dés: hol nem a nemzetállam jegyében gondolkodott bármelyik uralkodó osztály a korabeli Európában? Hiszen ha pusztán eszmétörténetileg néznénk a kérdést, akkor sehol sem találunk olyan megoldást, mely a magyar politikai vezető réteg elé lett volna állítható. (Mert a Monarchia soknemzetiségű másik felének gyakorlatilag liberálisabb konstrukcióján belül is az egyes uralkodó osztályok a nacionalizmus alapján állottak.) Hiszen az annyit idézett Egyesült Államok példája nem lett volna követhető, mert itt Közép-Kelet-Európában az USA-val szemben „történelmileg kialakult nemzetekről, azok egész hagyományrendszeréről volt szó...”

A kérdés a polgári korszak történetében kétségtelenül a magyar uralkodó osztályoknak volt a legnehezebb módon feltéve. S noha itt nincs módunk a magyar politikai vezetőréteg és a magyar értelmiség korábbi évszázadokra visszanyúló fejlődésének kérdéseibe bocsátkoznunk, annyit mégis megállapíthatunk: ez a politikai vezetőréteg, ez az értelmiség nem volt felkészülve, nem rendelkezett azokkal az ismeretekkel, politikai tapasztalatokkal, mely lehetőséget adott volna számára, hogy Európa történetében először, az akkori európai modellől teljesen eltérően egy önálló koncepció kidolgozását végezze el. S ha ennek okait keressük, akkor szintén eljutnánk a 16–18. századi azon körülményekhez, melyek magát e sajátos többnemzetiségű helyzetet kialakították...

2. A történésznek azt is kell látnia, hogy ha valahol, akkor itt Közép-Kelet-Európában bizonyította be a nacionalizmus, hogy *nem képes rendező elvként örökvényűen megmaradni a modern korban*, hiszen naivság lenne azt hinni, hogy pl. egy többnemzetiségű állam, csupán azért, mert területén jelentős más nemzet-csoportok élnek, szétesik a „történelem jóvoltából”, vagy valami belső irracionális „nemzeti erő” révén „nemzetállamokra”. Ahogy a magyar uralkodó osztályok rossz kísérlete sem azért volt rossz, mert megbukott 1918-ban (ez csak a nacionalizmus újabb nacionalista alapú kritikája lenne), hanem mert nem a történelmi valóságon, realitáson épült. Mint azt is naivítás lenne komolyan gondolni, hogy a történelmi Magyarországi területén élő nemzetiségek, s azok hol erősebb, hol gyengébb mozgalma okozta a Monarchia szétesését, a többnemzetiségű államalakulat felbomlását.

3. És az 1848/49-es, az 1867-es majd az 1919 utáni kísérletek a magyar uralkodó osztályok részéről, hogy a *térség rendezését a nacionalizmus alapján végezzék el*, azt is bizonyítja, hogy milyen *hamis recept* ez Közép-Kelet-Európa nemzeti problémáinak megoldására. És — elnézést a hasonlatért — csak a legrosszabb orvos teszi meg azt, hogy egy olyan gyógyszer ír fel új betegének, melytől előtte már háromszor is meghaltak a páciensek. És nacionalizmus lenne azt is feltételezni, hogy az orvostudomány tapasztalatai csak egy nemzetre érvényesek...

Glatz Ferenc

A kérdéssel foglalkozó irodalomból csak néhány, anyagában az előadáshoz is felhasznált munkára szeretnék hivatkozni itt. A *nacionalizmus történelmi gyökereiről*. Ankét az MTA-n. (Történelmi Szemle. 1960. III. évf. 2–3. sz.) Különös tekintettel Katus László „A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon” 330–335. l. — Továbbá: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Bpest, Kossuth Kiadó 1964. Ebből Szabad György: *Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában (143–165. l.)*; *Pölnökei Ferenc: Nacionalizmus a dualizmus korában (165–187. l.)* — Továbbá: *Horváth Zoltán: A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben. Századok. 1961. 2–3. sz.* — A nemzetiségi kérdés történetére: különös tekintettel: az *egyetemi tankönyv* (Magyarország története. IV. kötet. Bpest. 1972.) Katus László által írott fejezetei. — A korszak legfontosabb gazdasági és társadalmi kérdéseire *Berend T. Iván — Ránki György: A magyar gazdaság száz éve*. Bpest, 1972. és *Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén*. (Tört. Szemle. 1959. II. évf. 1–2. sz.)